

פרשת ההתיישבות החקלאית של יהודים ב"מלכות פולין"

Author(s): י' בארטיש

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 1 (תשכ"ז), pp. 46-75

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70050503>

Accessed: 19/11/2011 11:57

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

פרשת ההתיישבות החקלאית של יהודים ב"מלכות פולין" בתקופה שלפני שחרור האכרים

מאת יוליאן בארטיש

פתח דבר

פרשת ההתיישבות החקלאית של יהודים בפולין עדיין לא נחקרה כל צורכה. אמנם הוקדשה לעניין זה תשומת לב במאמרים ובספרים העוסקים בתולדות יהודי פולין, אלא שעל-פירוב נדון העניין בהם בשולי הדברים או בזוטות. כמה ספרים ומאמרים שנתייחדו לפרטי דברים ולתחומים מוגדרים שונים בתולדות החקלאות היהודית ממלאים רק במעט את החסר בחקר אותו נושא¹. מאמרי זה הוא נסיון למלא במקצת את החסר שבמסגרת הקיסרות הרוסית (להלן – מלכות פולין). הוא יעסוק בפרשת ההתיישבות החקלאית של היהודים ב"מלכות פולין" לפני שנת 1865, פרשה שדמותה עולה מן החוקים והפעולות של רשויות השלטון ושל בעלי האחוזות. על מבנהו החברתי-המקצועי, היקפו ורמתו של המשק הכפרי ביישובים החקלאיים של יהודים בפולין, כבר עמדתי במקצת במאמרים מיוחדים².

ההתיישבות החקלאית היתה רק אחת הדרכים, שנקטו הרשויות הממשלתיות ובעלי האחוזות בפולין בהשראת השלטונות הצאריסטיים, בעיקר, כדי להפעיל את האוכלוסיה היהודית בכלכלה הפולנית. אפשר שלא היתה החשובה ביותר במכלול הפעולות הכלכליות;

1. נזכיר רק כמה חיבורים חשובים, הנותנים דעתם על פרשת ההתיישבות החקלאית של היהודים בפולין: Ringelblum E., *Projekty i próby przewartwiania Żydów w epoce stanisławowskiej*, *Sprawy Narodowościowe*, 1934, 211–224; *idem.*, *Żydzi w świetle prasy warszawskiej wieku XVIII*, *Miesięcznik Żydowski*, 1932, 502–514; *idem.*, *Stosunki społeczne i gospodarcze Żydów w Polsce w II połowie XVIII wieku*, *Miesięcznik Żydowski*, 1933, 226–235; I. Landsberger, *Jüdische Ackerwirte zu südpreuussischer Zeit*, *Historische Monatsblätter für die Provinz Posen*, nr. 12, 1900; S. B. Weinryb, *Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Russland und Polen*, t. I, Wrocław 1934; פרענק ע. נ., *די צאל אידן און זייערע באשעפטיגונגען אין די שטעט און דערפער פון קעניגרייך פוילן אין 1843–טן יאר*, בלעטער פאר אידישע דעמאגראפיע, סטאטיסטיק און עקאנאמיק, נומער 3, בערלין 1923, עמ' 184–193; W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego*, t. I i II, Warszawa 1904; B. Wasiu-tyński, *Ludność żydowska w Polsce w w. XIX–XX*, Warszawa 1930.
2. *השווה למשל*: Opis kolonii Łabędź i Ksawerów, *Jutrzenka-Tygodnik dla Izraelitów Polskich*, nr. 24, 1862, 191–193; J. Altberg, *Kolonia żydowska Żdanów pod Zamościem*, *ibidem.*, nr. 22, 1861, 172–173; Wolf, *Plan do zakładania osad rolniczych żydowskich w Galicyi*, *ibidem*, nr. 31, 1862, 247–249; A. Krajewski, *Widoki przyszłości ekonomicznej dla Izraelitów Polskich*, *Roczniki Gospodarstwa Krajowego*, LII (1863), 161–193, 329–360; S. Salit, *Kolonia Izaaka, wieś powiatu sokólskiego*, Warszawa 1934; J. Bartyś, *O żydowskim osadnictwie rolniczym w Ordynacji Zamojskiej w I połowie XIX wieku*, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 15–16 (1955), 205–244; J. Goldberg, *Rolnictwo wśród Żydów w Ziemi Wieluńskiej w II połowie XVIII wieku*, *ibidem*, nr. 27 (1958), 62–88.
3. J. Bartyś, *Stan ilościowy i struktura żydowskiego osadnictwa rolniczego w Królestwie Polskim w okresie przeduwłaszczeniowym*, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 43–44, Warszawa 1962, 18–40; *idem.*: *Poziom gospodarstwa wiejskiego w żydowskich koloniach rolniczych w niektórych guberniach Królestwa Polskiego w okresie przeduwłaszczeniowym*, *ibidem*, nr. 47–48, Warszawa 1963, 29–52.

אף על פי כן מילאה תפקיד נכבד למדי בהיסטוריה החברתית-הכלכלית של יהודי פולין. המתישבים היהודים – כמה מאות איש בשלהי המאה הי"ח וכ-30.000 בשנות החמישים של המאה הי"ט – היוו קבוצה מקצועית חשובה, ובמקרים מסוימים רבים זכו היהודים להישגים גדולים במשק הכפרי, ותרמו תרומה ניכרת להתפתחות כלכלתה של המדינה, בפתחם אדמות-בור ושטחי יער כרות. אף הם היו בין הגורמים לערעור המשק האחוותי המפגר המיוסד על עבודת צמיתים, וליסוד משק קפיטליסטי מתקדם בכפר הפולני.

עניינה של פרשה זו לתולדות היהודים בפולין אף בכך, שבמהלכה, בתעודות, בחליפת האגרות⁴ ובמאמרים הנוגעים לדבר משתקף הרבה מן היחס של הציבור הפולני ליהודים, נכונותו לדון בהם מצד המושגים של "תיקון מצבם המוסרי של היהודים"; ונטייתם של משכילי היהודים לעזור לאחייהם ולהענות לתביעות הציבור הפולני, ואפילו למשפטי הקדומים, בדרך הפרודוקטיביזציה ובשיטות המתאימות עצמן לצרכי הארגון של הציבור הפולני – בחוגי העליינים מצד אחד, ולמגמות ולפקידות של השלטונות הרוסיים מצד שני. כן מתבררת ההשפעה של צוים ומעשים ברוסיה גופה בתחום היחס אל התיישבות יהודית חקלאית על צוים ומעשים דומים בתחום מלכות פולין.

חיבור זה מתבסס על חומר ארכיוני של הוועדה הממשלתית לענייני פנים⁵, שעדיין לא פורסם; ועל כתבי-יד לא נודעים שנתגלו בין ניירותיו האישיים של תומאש פוטוצקי, שהיה אחד העסקנים הציבוריים המתקדמים ביותר בפולין, וסניגורה המסור של האוכלוסייה היהודית ב"מלכות פולין" באמצע המאה הי"ט.

הרשימות של תומאש פוטוצקי נוגעות בין שאר הדברים בעניין "אגודת עידוד היהודים" ויש ביניהן סטאטיסטיקות על חקלאים-יהודים.

בחומר זה נמצאת גם חליפת מכתבים בין ולאדיסלאב גארבינסקי, מזכיר "האגודה החקלאית" בווארשא, ומתתיהו רוזן בדבר "אגודת עידוד היהודים". כיוון שחליפת מכתבים זו נראתה לנו חשובה מאוד לענייננו, מצאנו לנכון לצרף חומר זה בשלמותו בנספחים הבאים בסוף המאמר. מלבד אלה נזקקנו לחומר שבדפוס – מאמרים שבכתבי-עת מן המאה הי"ט.⁶

התחיקה ופעולות הרשויות הממשלתיות בענין ההתיישבות החקלאית של היהודים

מאז ימי הסיים של 1775 עד שנות ה-20 של המאה הי"ט, לא מצא עניין ההתיישבות החקלאית של היהודים את רישומו בתחיקה הממשלתית, אם נתעלם מפעולות השלטונות

4. בתוך תעודות הוועדה הממשלתית לענייני פנים, מרבית התעודות החשובות לתולדות ההתיישבות החקלאית של יהודים מצויות בתיקים 6577, 6597, ו-6598, שכל כולם נתייחדו להושבת יהודים על הקרקע ולענייני יהודים בעלי קרקעות. אנו מוצאים פה, בתוך שאר הדברים, רשימות של תקנות בדבר חקלאים-יהודים וחליפת מכתבים בנוגע לתקנות אלה.

5. התעודות הללו שמורות בארכיון הממלכתי של העיר לודו' והמחוז, בארכיון החצר של משפחת אוסטרובסקי ומשפחת פוטוצקי ממאלושין, מס' II/34 קופסה 60.

6. ואלה הם: Roczniki Gospodarstwa Krajowego; "Jutrzenka-Tygodnik dla Izraelitów"; "Gazeta Rolnicza, polskich"; "Gazeta Rolnicza"; "Gazeta Warszawska" נתפרסמו בשנות הששים והשבעים של המאה הי"ט, מאמרים הרבה, שעסקו בעיקר בעניין היהודים העשירים, שרכשו קרקעות. אגב, נתון זה יצא חוצץ נגד עסקות מסוג זה, נוכח ההתרוששות והירידה החומרית שנברה בהתמדה בקרב בעלי האחוות.

7. בהשוואת החלטות הממשלה החשובות בעניין ההתיישבות החקלאית של היהודים הסתמכתי

האוסטררים בתחומי גאליציה, דרום פולין קטן ודרומו של חבל לובלין במפנה המאות הי"ח והי"ט. כידוע, הקיסר יוסף השני, במסגרת הרפורמות האגראריות שלו, ניסה גם ליישב על הקרקע יהודים מעיירות גאליציה גדושות האוכלוסים. אבל הנסיונות הללו נחלו כישלון ועד לאמצע המאה הי"ט נותרו מאותה התיישבות אך כמה עשרות משקי צמיתים יהודיים⁸. צורה זו של התיישבות חקלאית שנתבססה על עבודת צמיתים נכפתה במידה ניכרת בצו מלכותי מה-19 בנובמבר 1808, שאסר על היהודים לרכוש קרקעות בתורת בעלים. בעטייה נידונה מראש הוראתו של נציב מלכות פולין מ-4 בפברואר 1823 לתוצאות זעומות בלבד. יוזמי ההוראה הזאת היו: המיניסטר תאדיאוש מוסטובסקי, יושב ראש הוועדה הממשלתית לענייני פנים, וסטאניסלאב סטאשיץ, יועץ המדינה וחבר המועצה המנהלית של המלכות⁹. בתוקף החוק הזה הורשו יהודים להתיישב על קרקעות המדינה והכנסיה, וכן לעסוק בכל מקצוע בכפר חוץ משריפת י"ש. אולם תקנה זו הוקפה סייגים רבים. מותר היה לחלק למתיישבים רק שטחי יער כרות, והם היו חייבים לברא אותם בידיהם. המתיישב זכאי היה לקבל קרקע רק "כמה שיוכל הוא לבדו, כחקלאי, לעבד" ולברא. צוות העוזרים במשק חייב היה להיות של יהודים בלבד. אסור היה למתיישבים לחלק את המשקים שניתנו להם, להעביר את רישומם או לוותר עליהם לאחרים. התקנה הורתה, שאדמות חריש וגם אדמות בור יינתנו בחכירה זמנית, ואילו חלקות יער כרות יינתנו בחכירה לצמיתות. היהודים שיושבו על אדמות מעובדות היו פטורים מתשלום מסים לשנה אחת; על אדמות בור – לשלוש שנים; על חלקות יער כרות בלי מבנים – לשנים עשרה שנה. כאמור, ניתנו למעשה למתיישבים חלקות יער כרות בלבד, והונהגו הגבלות כה חמורות שבעטיין נעשתה הגשמתו של החוק קשה, והגיעו הדברים אף לידי כך, שבני דת-משה, אשר פנו לרשויות המקומיות בבקשה להקציב להם קרקעות להתיישבות, לא זו בלבד שלא נענו, אלא פעמים אף נקנסו על שהדביקו על בקשותיהם בולים שלא בשיעור הנדרש¹⁰. עוד זאת: על פי רוב, במיוחד באחוזות הפרטיות, שהוראות הצו חלו גם עליהן, היו המתיישבים מקבלים משקי צמיתים או משקי שכירות. אנב, משקי שכירות אלה היו עמוסים וניתנו לרוב לבעל האחוז. ברי – ללא כל קשר לפעילותם של מוסטובסקי וסטאשיץ – שהוראתו של הנציב הושפעה לא מעט מן המנשר של הצאר אלכסנדר הראשון משנת 1823, שהמליץ לכוון את האוכלוסיה היהודית לחקלאות ושהרשויות הממשלתיות יקלו על ההתיישבות¹¹. ב-24 ביוני 1824 ביטלו השלטונות את איסור העסקת עובדים נוצרים אצל מתיישבים יהודיים¹², אלא שביטול זה נשאר "הלכה ואין מורים כן", שהרי עוד בשנת 1843 הורה נציב המלכות לוועדה המכינה הצעת חוק אודות

במקצת על Dziennik Praw Królestwa Polskiego מן השנים 1815–1860 וכן על חיבורו של: J. Kirsztot, Prawa Żydów w Królestwie Polskim, Warszawa 1917. אולם בעיקר הסתמכתי על הברורים המפורטים וההתכתבות של השלטונות בדבר ההוראות הנוגעות לחקלאים יהודים, חומר המצוי ב: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. להלן בקיצור: AGAD, KRSW (= תעודות הוועדה הממשלתית לענייני פנים) מס' 6577 ו-6597.

8. ראה ארכיון העיר קראקא והמחוז, תיקי שניידר, מס' 1795: "Żydz V — podatki rolnicze", 8. מס' 1791 עד מס' 1794; הארכיון הממלכתי המחוזי בלובלין, Archiwum Ordynacji Zamojskiej, 1794; רשימת חקלאים יהודים באורדינאציה משנת 1838/1839; Salit, Kolonia Izaaka..., op. cit., 5.

9. Krajewski, Widoki przyszłości ekonomicznej..., op. cit. 163–165.

10. AGAD, KRSW מס' 6597, העתק מכתבו של נציב המלכות משנת 1843, k. 42.

11. השווה 1823, Gazeta Warszawska, nr. 52.

12. AGAD, KRSW מס' 6597, רשימת התקנות בדבר התיישבות היהודים על הקרקע, k. 22–24.

חקלאים יהודים – "לציין באילו תנאים ולכמה זמן אפשר להרשות שכירת פועלים נוצרים"¹³. צוי הועדה הממשלתית לענייני פנים מ-25 בפברואר 1838 ושל המועצה המנהלית מ-5 באפריל 1839 קבעו, שאין להקציב למשק יהודי פחות מחמשה-עשר מורג קרקע ומרעה¹⁴. בשנים 1843–1856 ערכו השלטונות מפקד אוכלוסין של היהודים היושבים בשטחי המכרות ובתי היציקה, במסגרת ביצוע הוראותיו של נציב המלכות מ-13 בפברואר 1818 ומ-4 בפברואר 1823, שציווה להרחיק מן השטחים ההם את כל היהודים שאינם עוסקים בחקלאות. לפי רשימות המפקד הזה בוצע הגירוש, ורק חקלאים יהודים נשארו שם, רובם צמיתים¹⁵.

ב-26 בספטמבר 1843 פורסם צו מטעם הצאר, שהטיל על יהודי פולין שבתחום המלכות חובת שרות צבאי, למשך חמש עשרה שנה. ההוראה פטרה מחובת הצבא אך ורק אותם יהודים אשר עסקו אותם שעה בעבודת האדמה. אולם השחרור מן הגיוס היה כרוך בסייגים אלה: יהודים שהתגוררו במושבה (כפר) חקלאי בן עשרה משקים, שיש בהם לא פחות מארבעים גברים, זכאים היו לפטור מחובת הצבא במשך תקופת חמשים שנה; יישוב בן חמישה משקים, שיש בו עשרים גברים – למשך עשרים וחמש שנה; כל שאר היישובים הקטנים מאלה, או משקים יהודיים בודדים, לא זיכו בפטור מחובת הצבא¹⁶. בסתיו 1843 הורו רשויות המלכות שכל יהודי עשיר המקבל רשיון לחכירה או לרכישה של מקרקעין, חייב להושיב על אדמותיו עשרים וחמש משפחות יהודים, שתפקידן עבודה חקלאית. בעל האדמה חייב היה לספק למשפחות הללו, חינם אין כסף, בתי דירה ומשק, מכשירי חקלאות, חפצי בית ומשק, בהמות משק ועבודה וכן לסייע להן בכסף¹⁷.

שתי ההוראות הללו של הרשויות, שבעצם כפה אותן הצאר, השפיעו השפעה מרובה על הגברת קצבה של ההתיישבות. הראשונה איימה על המשתמטים מעבודת האדמה בשירות ממושך, קשה, ולעתים אף מסוכן בחילות הצאר, שדינו היה כדין שילוח לארץ גזירה בעיני היהודים. אגב, לא יהודים בלבד, אלא גם הציבור הפולני התגונן ככל שהשיגה ידו בפני הגיוס לצבא הצאר. אף השיגה הוראה זו שיהודים התחילו ליסד יישובים חקלאיים רבים. ברם, נחרץ כשלון על רבים מן היישובים החקלאיים, במיוחד אלה שהוקמו בידי בני-עניים, שברחו מעבודת הצבא, ורק זה הביא אותם אל החקלאות¹⁸. בעטיים של החפזון ולעיתים קרובות העדר מחשבה תחילה ודרכי מימון מתאימים בהתיישבות זו, אף לא הוכשרה דלת

13. שם, העתק מכתבו של נציג המלכות משנת 1843, k. 47.

14. שם, מכתב KRSW לשלטונות פלך וארשה משנת 1845, k. 90–88.

15. AGAD, KRSW מס' 7181, תעודות הדנות במכרות ובבתי-יציקה משנים 1843–1856, k. 90–88.

16. AGAD, KRSW מס' 6597, מכתבי המדור הצבאי של ה-KRSW ומנהל הגיוס משנת 1844, k. 63.

על פטור יהודים מחובת הצבא, 73–74, k. 63.

17. שם, קטע מן הפרוטוקול של ישיבת המועצה המנהלית משנת 1843, k. 47a.

18. כך קרה, למשל, במושבה זאקראקובקה שבאחוזות האורדינציה מישקוב, שהמועמדים להתיישבות בני העיירות הסמוכות: קסיונו' וויאלקי וודויסלאב, כתבו בבקשותיהם במפורש, כי "הם זקוקים לחיסוי מפני הצבא". הם מכרו את נכסי דלא נידי הקריבו את כל רכושם הצנוע, כדי לאסוף את הכסף להשקעה הדרושה להקמת המשקים ולהתחמק מן הגיוס לצבא הצאר. בבקשותיהם אנו קוראים, בין השאר: "הסיבה היחידה, שיצאנו למושבה, היא כדי לשמור על ילדינו מפני הגיוס לצבא". המושבה זאקראקובקה לא החזיקה מעמד אלא חמש שנים בלבד, כי דמי חכירה גבוהים, שנות בצורת וחוסר ידיעה בניהול המשק, גרמו שהמתיישבים שקעו בחובות והמושבה כולה נמכרה במכירה פומבית לפרעון דמי החכירה שלא שולמו (הארכיון הממלכתי הפלכי בקילצה, ארכיון האורדינציה מישקוב, מספר היומן XIII/16, I ו-II).

העם שנהרה ליישובים אלה מן העיריות לא מבחינה מקצועית ולא מבחינה גופנית. לכשלוך תרמו חלקן גם שנות בצורת ומגפות בקרב האינבנטר החי.

לעומת זאת נודע לו לצו השני תפקיד חיובי להתיישבות. השלטונות פשוט ירדו לכיסם של היהודים העשירים, כדי לצייד היטב על חשבונם את היישובים החקלאיים המגובשים של היהודים. אגב, היישובים הללו שזכו להתחלה טובה כזו ולסיוע כספי הם הם שזכו ברובם להחזיק מעמד במשך כל המאה הי"ט ויש שעמדו על תילם עד מלחמת העולם השנייה. שני הצווים עוררו יזמה נרחבת יותר בקרב הבורגנות וחוגי המשכילים של הציבור היהודי, שהציבו להם מטרה – להגן על האוכלוסייה היהודית מפני גזירות שהלכו והחמירו, ומצד שני – לסייע בכסף להרבה אוכלוסים המתיישבים על הקרקע.

אחד מגילויי היוזמה הזאת הייתה ייסודה של הוועדה היהודית לענייני ההתיישבות החקלאית. כבר בחודש פברואר 1843 הודיע ראש העיר בפועל של קאליש לשלטונות פלך קאליש, שמהערים השייכות לפלך זה הגיעו לקאליש "שלושים וששה בני דת משה מצוידים בפיזי-כח מפורטים מטעם קהילותיהם, כדי לערוך התייעצות ולבחור שלושה צירים מפלך קאליש. הציירים עתידים לצאת לעיר וארשה, ובשם כל ציבור בני דת משה של הפלך, ועל פי רצונו רב החסד של הוד מעלתו הנסיך הפלדמארשאל, נציב המלכות, ישתפו פעולה עם הוועדה, שהוקמה לשם כך, כדי שהמון בני דת משה, ובמיוחד במעמד המשולל עיסוק קבוע, יפנה לעסוק בחקלאות, וכדי שהמעמד האמיד יבוא לעזרתו בקרן לקניית קרקעות ולהקמת משקים". לאחר בחירת שלושת הציירים, שהיו יוצאי קאליש, זדונסקה-וולה ופשירוב, החליטו הנאספים להטיל מס על היהודים העשירים בסך 7.500 רובל כסף, שהם 50.000 זהובים, לשם מתן עזרה למתיישבים¹⁹.

מצידו הוציא נציב המלכות ב-2 בפברואר 1843 צו מיוחד ובו הנחיות בנוגע לשיטות עיבודת של הצעת החוק על העסקת יהודים בחקלאות²⁰. לאחר שהוא מציין את המצב החומרי הקשה של רוב רובה של האוכלוסייה היהודית ואת העוני והעבריינות בקרב דלת העם, הוא מגיע למסקנה כי "בני דת משה בעטייה של דלותם הגמורה, לא היו מסוגלים להתחיל בהתיישבות קבע בלי סיוע ועידוד מיוחד" ועל כן – כתב הנציב – הוא פנה פעמים רבות לקניי הקהילה היהודית בוארשה שיתנו דעתם להטבת מצבם של בני דתם ולמציאת דרכים לעודד אותם למקצוע החקלאות, שרק הוא בלבד עשוי להשפיע על מוסריותם". בעת ובעונה אחת, על סמך הרשאתו של הנציב, פרסמו ראשי ועדי בתי הכנסת (Dozór Bóźniczy) בוארשה קול מיוחד אל היהודים שבו מדובר בהצעת להקים ועדה, אשר "בהשתדלה לעודד את בני דת משה לעבודות החקלאיות, תברר במידת האפשר דרכי מתן הסיוע למשקים החקלאיים בראשית צעדיהם". הנציב עיין בקשיים ובמכשולים שהיו עד עתה, לדברי הוועדה, ביסוד יישובים חקלאיים יהודיים, וכן בהצעה לאפשר ליהודים אמידים לרכוש "רצועות קרקע באחוזות פרטיות" אולם לא יותר מ-1000 וולוקה בכל המלכות²¹. "כדי לסייע בידי בני דת משה בשאיפה כה כללית אצלם" החליט הנציב להקים לשם כך ועדה ממשלתית מיוחדת, בהרכב: יועץ המדינה ניקופוקיציקי, יועץ המדינה בפועל אליאשוויץ' והיועצים הקולגיאליים אוצ'קין ובוטבינקה. על ועדה זו הוטל לעבד הצעת תקנה בדבר המתיישבים היהודים, שיהא בה כדי "להבטיח להם את כל ההקלות האפשריות שתעודדנה אותם להיות לחקלאים, מבלי לפגוע בתקנות היסוד החלות על היהודים המתגוררים בארץ זו". לאחר

19. AGAD, KRSW מס' 6597, מכתב מ-ראש עיריית קאליש אל שלטונות פלך קאליש, מ-1843.

20. שם, העתק כתב-ההוראה של הנציב מ-2 בפברואר 1843, k. 41.

21. "וולוקה" – מדת שטח אדמה השווה ל-30 מורג, שהם 16,8 הקטר.

שתאסוף את כל התקנות הממשלתיות שהוצאו עד כה בדבר הושבת היהודים על הקרקע ותשווה אותן עם תקנות אחרות מסוג זה ברוסיה.

פרי עבודתה של ועדה זו היתה תקנה חדשה בדבר החקלאים היהודים שפורסמה בשנת 1844, לפיה ניתנה זכות ההתיישבות רק לאותן משפחות יהודיות שיכלו להמציא 1000 זהובים משלהן, הנחוצים ל"ראשית צעדיו של משק חקלאי... לסידור הבית, לקניית סוס ושתי פרות". את הסכום הזה רשאי היה להמציא בעד המתיישב גם יהודי אמיד, או בעל-האחוזות שהמתיישב התעתד להשתקע בהן. היהודים יכלו להתיישב אך ורק ביישובים מיוחדים להם, בני חמשה משקים עצמאיים לפחות. הזכות להתיישב על הקרקע עמדה ליהודים כלפי כל סוגי האחוזות שבמלכות, ויהיו אשר יהיו בעליהן. גם ניתנה הרשות שיהודים מבין בעלי היכולת שיביעו רצון להקים יישובים יהודיים יהיו רשאים לעשות חווים עם בעלי אחוזות בדבר חכירת שטחי קרקע גדולים לצמיתות. כל מתיישב אשר יימצא שהוא עוסק בספקן-לאציות במקום עבודת האדמה, יורחק מן המשק. מלבד זאת, על יסוד הסכמה עם נציגיהן של קהילות היהודים בארץ כולה ולאחר שמיצת הערותיהם, ניתנה הרשות לאסוף תרומות בקרב היהודים האמידים, כדי לייסד קרן סיוע לבני דלת העם המתיישבים על הקרקע.²² מימוש החלטותיה של הממשלה התנהל יחסית כשורה. בכל מקום שהיה בידי המועמדים לחקלאות הון השקעה מתאים, או שהם זכו בסיוע מידי יהודים עשירים, או שלפחות התיישבו באחוזות שבני עמם היו בעליהן בתוקף הסכם חכירה או פריווילגיה ממשלתית. בין תעודות הוועדה הממשלתית לענייני פנים מצויות כמה עשרות בקשות מאת בעלי-אחוזות ויהודים עשירים להתיר להם להקים יישובים יהודיים. רוב רובן של בקשות אלה נענו בחיוב. נדחו רק בקשותיהם של אלה מבעלי האחוזות, אשר באמתלה של התיישבות חקלאית ביקשו להחכיר בתי מיבשל שכר, משרפות יי"ש וכן את מכירת המשקאות החריפים, ואפילו רצו להקים כפרי מלאכה ותעשייה מיושבים אוכלוסים יהודים; ואף כאן לא תמיד עמדה להם לשלטונות התנגדותם בדבר מעין זה. אחד מרבים, קרה ליד לודז', בעליהן של האחוזות סובוטה ולאגיוווינקי, אוגוסט זאווישה, עשה חווה עם הסוחרים היהודים העשירים, יצחק בלאוואט ויצחק בירנצוויג, למסור להם בחכירה לצמיתות את החווה האלוטי (היום רובע מגורים בעיר לודז'). בחווה נאמר שהחווה צריכה להיות מיושבת חקלאים יהודים עשירים שנה, ברם, מכיוון שזאווישה התחייב בחווה להשתדל אצל השלטונות, שיוענקו למושבה זכויות של יישוב תעשייתי וזכויות עירוניות, ומלבד זאת החכיר לבעלי דברו מכירת משקאות חריפים, נתקל הדבר בהתנגדות הוועדה הממשלתית לענייני פנים והרשויות העירוניות של לודז'. לאחר מכן התברר, כי על 408 מורג של אדמת החווה לא התיישבו חקלאים, אלא בעלי-מלאכה וחנוונים יהודים, אשר החזיקו חלקות בנות 3–7 מורג לכל היותר, ולאחר זמן – רק גינות קטנות. עד שנת 1860 הקימו המתיישבים, שרוב רובם היו יהודים, שלושים בתי-עץ ושני בתי אבן וטחנת רוח. אלא שזאווישה חזר בו מן החווה ופנה לבית משפט כדי לבטל את ההסכם ולגשל את המתיישבים. המשפט נמשך כל המחצית השנייה של המאה הי"ט, אולם, לא הועילו לא צווי בית המשפט ולא הקוזאקים, שהוטל עליהם לפקח על הגירוש. כל המתיישבים החזיקו במקומותיהם בעקשנות, חדשים נוספו בהתמדה, והמשפטים לא פסקו.²³ וכך, תוך עקיפת צווי בית המשפט, הקימו המתיישבים החדשים יישוב של בעלי מלאכה בעיבורה של העיר לודז' כמות שהיתה אותה שעה.

22. העתק כתבי-ההוראה של הנציב מ-2 בפברואר 1843, שם 41. k.

23. שם. תעודות בדבר היישוב נובה באלוטי משנות 1859–1861, 238–295. k. את העניין הזה תיאר גם פ' פרידמאן, שהסתמך אך ורק על תעודות הארכיון בעיר לודז', תעודות KRSW, מס' 1326, ועל

בדומה לכך נתקלו בהתנגדות השלטונות כל מיני הצעות החכרה של אחוזות קרקע ליהודים עשירים, שכללו מכירת משקאות חריפים. או בתי חרושת לתעשיית מזון מפרי התוצרת החקלאית, ולא הועילו התחייבויות חגיגיות ביותר להקים מושבה חקלאית יהודית. כך למשל פנה קווירין אוקולוביץ', בעל האחוזת גוֹז'בו שליד שארדו' לשלטונות בשנת 1845 בבקשה להתיר לו להקים באחוזותיו מושבה יהודית, שמתיישביה יעסקו גם במכירת משקאות חריפים. הועדה הממשלתית לענייני פנים דחתה את הבקשה הזאת.²⁴ לעומת זאת, כאמור, היתה הוועדה בדרך כלל נענית לבקשות אם רק הוכח שיש בידי המועמדים להתיישבות די כסף להפעלת משק חקלאי עצמאי.²⁵

על סמך הוראתו של הצאר משנת 1844, שחלה על רוסיה, בדבר "מתן פרס על מעשים המצוינים בהומאניות שבהם כמו כן על תרומה מועילה לקידום התעשייה והאמנויות היפות וכן על עידוד בני דת משה לעבודת האדמה", החליטה הוועדה הממשלתית לענייני פנים לקבוע עיטור מיוחד ליהודים חקלאיים "המצטיינים בידע החקלאי". פנו איפוא למפקח על ענייני החינוך בפלך וארשה ובקשוהו, שיורה למורי בית הספר לאמנויות להכין דגם מתאים. הללו הכינו ארבעה דגמים, ומהן אושרה הצעת העיטור, שהכין הפרופ' הגל, אף כי גם היא עוררה הסתייגויות. מצדו האחד של העיטור חורש במחרשה רתומה לשוורים, ומצדו השני דמות אשה, שהיתה צריכה לסמל את החקלאות. הכתובות המסבירות את תכלית העיטור נחרטו בלשון הרוסית, והכול יחד רמז אל הסגנון היווני והרומי. מאקסימיליאן יאבלונבסקי, יושב ראש ההרולדיה²⁶ של מלכות פולין, הסתייג מן הגיבונים הפסבדו-קלאסיים של הצורות שבעיטור, מן הכתובות בלשון הרוסית וכן משפעת גיזרתה של האשה המסמלת את החקלאות. הוא הציע להחליף את הכתובת הרוסית במלים *Judeis agricolis* ("ליהודים חקלאים") לסגל את צורות החורש, המחרשה, הרתמה והשוורים לרוח הזמן, מכיוון שכל זה הוא אנכרוניסטי למעלה מן הרגיל, ולרשום תחת הצורות את התאריך של צו הצאר, שהורה להעניק עיטורים לחקלאים יהודים מצטיינים. כל ההערות הללו נתקבלו, והעיטור בשינוי הצורה, לאחר שבדקוהו ואישורוהו מזכיר המדינה שליד המועצה המינהלית של אחוזות המדינה ולבסוף הנציב עצמו, נשלח אל הצאר, והוא אישר סופית את ההצעה, וזה נרשם בקפדנות בפרוטוקול של ישיבת המועצה המינהלית ביום 10 באוקטובר 1846. לדאבוננו, לא נשתמר אפילו ציור של העיטור הזה. גם לא ידוע לנו, כמה תדירה היתה הענקת אות-ההצטיינות הזה למתיישבים היהודים.²⁷

חיבורו של F. Friedman, Dzieje; A. Kraushar, Palestra Warszawska, Warszawa 1919 — *Żydów w Łodzi od początków osadnictwa Żydów do r. 1863, Łódź 1935*, 87–93.

24. AGAD, KRSW, nr. 6597, k.66, 71–72, 1843–1844. בדומה לכך גם מ' וייסמאן, סוחר עשיר מפשירוב, נאלץ לוותר על זכותו למכירת משקאות חריפים באחוזות סמיקוב ליד צ'נסטוחוב, שרכש לו, אף על פי שהקים שם מושבה חקלאית יהודית – השווה AGAD, KRSW מס' 6597, k. 67–72, 1844–1843.

25. השווה, למשל, תעודות על ייסוד מושבות חקלאיות יהודיות בבנדקובסקה וולה בשנת 1844, בסמיקוב משנת 1843, בסלאבשווק בשנת 1846, בפאווליקוביץ בשנת 1844, ביוסקי ובגוד'ז'נב בשנת 1846, בקשמין בשנת 1844 ובמקומות רבים אחרים – AGAD, KRSW מס' 6597, k. 64–66, 106–105, 67–72, 202, 138–144, 164, 187–188, 54 ואחרים.

26. הרולדיה – ועדה לפיקוח על תקנון של צורות סמליות הייחוס, סמלי המדינה למיניהם, מטבעות, שטרות וכד'.

27. AGAD, KRSW מס' 6597, מכתבי השלטונות וההרולדיה של המלכות בדבר עיטור לחקלאים יהודים מצטיינים, מהשנים 1845–1846, 147, 108, 91–93. k.

יחסם של בעלי האחויות לעניין הושבת היהודים על הקרקע פרשת "אגודת עידוד היהודים"

בעוד שהשלטונות היו מגשימים במידה מסוימת של חריצות את כל המעשים בתחום ההתיישבות החקלאית היהודית, הרי בקרב בעלי האחויות קמו באמצע המאה הי"ט שני מחנות, שנקטו בעניין זה עמדות שונות ומנוגדות ניגוד קטבי. המחנה האחד, שעמו נמנו נציגי החלק המתקדם של בעלי האחויות ותומאש פוטוצקי בראשם, בישר תכנית לפתרון "הבעיה היהודית" ולהטבת הקיום של עניי אומה זו על ידי הושבתם על הקרקע בהיקף גדול, ובמקצת על ידי העסקתם במלאכה ובתעשייה. בשתוף פעולה הדוק עם מחנה זה עמדה הבורגנות היהודית המתקדמת, מצדדי ההתבוללות, כגון: מתתיהו רוזן, איגנאצי נתנזון, הנריק טפליץ, ליאופולד קרוננברג, זיגמונד אוסטרובסקי, ברנרד קון, לסר לוי, ברנארד האנטקה, סלומון אברמזון, יואכים קמפנר ועוד רבים.

תיאורי העוני שהיה נחלת רוב רובה של האוכלוסיה היהודית במלכות פולין ידועים בדרך כלל מפרסומים בני הזמן ההוא²⁸. לדוגמה נביא כאן תיאור אחד של מצב היהודים במלכות פולין, שמצאנו בחיבור אנציקלופדי-גיאוגרפי כתוב גרמנית משנת 1840, שאינו ידוע לרבים: "העניים שבין היהודים (ושכבה זו היא הגדולה ביותר במספרה) מתהלכים לעתים קרובות קרועי נעליים וגרביים בקור כבד. משפחות רבות מתגוררות ברגיל בדירה מלוכלכת אחת, זו ליד זו, או זו מעל זו, ורק מחיצות נמוכות או תקרות עשויות קרשים מבדילות ביניהן. בצל חי במלח ולחם הוא מזונן הרגיל. דג מלוח עשוי בחומץ, בשמן ובבצל הוא בגדר מעדנים. דגים הם אוכלים רק בשבת; בשר הם טועמים אך לעתים רחוקות, מפני שמחירו רב מדי בגלל מס הכשרות"²⁹.

גם נציב המלכות בצו משנת 1843, הדן בדרכים להגברת ההתיישבות החקלאית של היהודים, הגדיר את מצבם כך: "תושבי המלכות מבני דת משה, מפני שהם מתעסקים אך ורק בכל מיני ספקולאציות, וגם בגלל הגידול הטבעי שלהם היוצא מגדר הרגיל — נעשו מזיקים לכלל, והגיעו על פי רוב לידי עוני כזה, שרק ברווחים בלתי חוקיים ותוך פגיעה נפשית בחוק הם מוצאים את מחייתם, ויעידו על כך ההתמכרות המתמדת להכרח, בלי לשים לב לחומרת העונשין שמתחייב בהן העושה כזאת, וכן מספרם של בני דת משה הכלואים בבתי הסוהר על עברות פליליות שונות, מספר שלא ייאמן; אם כלל בני דת משה בארץ הזאת אינו עולה על החלק החמישי של האוכלוסיה כולה, הרי מספר אלה שנידונו ושעדיין לא

28. ידיעות הרבה, לערך, מתחום זה היה מפרסם, כמו שאר כתיבי-עת: "Jutrzenka-Tygodnik dla Izraelitów Polskich" (השחר, שבועון בני-ישראל של פולין), כתב-עת זה פרסם, בין היתר, שיר מאת א' קראוסהאר, העוסק באכיונים יהודים, ששמו "Handel! Handel! (מסחר! מסחר!) — השווה Jutrzenka מס' 1, 1861, 7-6.

29. P. A. Possart, J. Łukaszewicz, A. Sułkowski, Das Königreich Polen und der Freistaat 29 Krakau, Stuttgart 1840, 16: "Die ärmeren Juden /und diese Klasse ist die zahlreichste/ gehen oft in zerrissenen Schuhen und Strümpfen bei strenger Kälte einher. Mehrere Familien wohnen gewöhnlich in einer kothigen Stuben neben und übereinander bloos durch niedrige Verschläge oder aus Bretter aufgebaute Erhöhungen getrennt. Rohe Zwiebeln mit Salz und Brot sind ihre gewöhnliche Nahrung. Ein Häring mit Essig, Öl und Zwiebel gehört zu den Leckerbissen. Fische werden bloss am Sabbat gegessen. Fleisch geniessen sie nur selten, weil es wegen der Koscherabgabe zu theuer ist"

נגמר דינם מבני דת משה הוא פי ארבעה ממספר הנוצרים שהגיעו לאותו המצב³⁰. גם עתונים וגילויי דעת רשמיים נודעקו על "הבעייה היהודית". למשל, בשנת 1857 פירסם מחבר אחד בעילום שם, ב"גאזטה וארשאווסקה" נתונים סטאטיסטיים אלה על האוכלוסיה היהודית במלכות פולין: היא גדלה בשיעור עצום, כי מכלל 4.696.919 תושבי המלכות היו 571.421 יהודים. בארבעים שנה גדלה האוכלוסיה היהודית ב-169%, ואילו האוכלוסיה הנוצרית אך ב-72%. וכך – לדברי העתונאי הזה – הוכפלה האוכלוסיה היהודית תוך 28 שנים, ואילו האוכלוסיה הנוצרית זקוקה ל-60 שנה ולא פחות, כדי לכפול את מספרה. ב-56 ערים של מלכות פולין היהודים מהווים ארבע חמישיות מתושביהן, על פי רוב דלת העם. זה גרם לעבריינות שתלך ותגדל בקרבם, המחבר חישב ומצא שלכל מיליון באוכלוסין יש בין היהודים 22.516 נאשמים בכל מיני עבירות, ואילו מבין הנוצרים – רק 14.997; מתוך מיליון תושבים נכלאו בכתי הסוהר 993 יהודים, ונוצרים רק – 31895.

הגידול המספרי של דלת העם היהודית המתעצם משנה לשנה, היה אחת הסיבות החשובות ביותר, שהביאו את השלטונות ואת המתקדמים בקרב בעלי האחוות, לחפש מצד אחד דרכים לשפר את תנאי חייה של אוכלוסיה זו, ומצד שני – כחלק מן המאמץ לבלום את ייצור ה"יש" ואת צריכתו – לסלק את היהודים כליל מן המסחר במשקאות חריפים וגם מכמה סוגי מסחר אחרים.

בעלי אחוזות רבים היו מעוניינים אישית בהושבת יהודים על הקרקע. נצטרפו לכך הרבה סיבות חשובות ששורשן בכלכלה, כי רק לעתים רחוקות מאד היה בעל אחוזה שהחכיר מקרקעותיו למתיישבים יהודים נוהג לפי שיקולים ציבוריים וממלכתיים. הרס המשק הכפרי, בראשונה בימי מלחמת נאפוליון ולאחר מכן בימי מרד נובמבר 1831, גרם שבעלי אחוזות רבים ראו בעין יפה מתיישבים יהודים באחוותיהם. אחדים מהם החכירו אדמות חריש למתיישבים כגון אלה בדמי שכירות עוד ברבע הראשון של המאה ה"ט. אף על פי שבאותה שעה היו מעדיפים, בדרך כלל, מתיישבים שהיו מסכימים לקבל משקי-צמיתות. כך למשל, נימק פאוול סולטיק, בעל הכפר ווליצה שלייד בוסקו-זודרוי, את בקשתו לוועדת מחוז קראקא, בשנת 1824, שיינתן לו רשיון לייסד מושבה חקלאית יהודית בווליצה: "מאחר שווליצה סייסלאווסקה נתרוקנה מתושביה מחמת מאורעות המלחמה, עד כדי כך שששת האיכרים הנותרים לבדם לא הספיקו לעיבוד האדמות של אחוזת סייסלאוויץ, ומאחר שמלבד זאת נתמעטו גם אוכלוסי הכפר הראשי סייסלאוויץ בעייתיים של מאורעות כיוצא בהם, ואחרון – מכיוון ששטח אדמותיו של בעל האחוזה רב כל כך שיש מקום לחשש שלא יוכל לעבד אותו, ומתוך רצון לנהל את האחוזה בדרך המועילה ביותר לכלל ולפרט" – החליט המבקש להעביר את ששת האיכרים הנזכרים לסיסלאוויץ [הכפר הראשי] ולמסור את קרקעותיו של הכפר ווליצה למתיישבים יהודים בדמי חכירה כי "בני דת משה, כשיעסקו בעבודת האדמה יטשו את העיסוקים שיש בהם נזק לחברה", וכן "משיהיו שוכנים בחבורה נפרדת לגמרי מן הנוצרים יהיה קל יותר להשגיח על התנהגותם". מכל מקום "קרקע העלולה לעמוד בלא שימוש, הרי כשתיעבד תרבה את תנובת החקלאות"³². במרוצת השנים, עם כרייתת היערות בהמון, שהלך ופשט באחוות ממשלתיות ופרטיות,

30. AGAD, KRSW מס' 6597, העתק הצו של הנציב מ-2 בפברואר 1843, k. 41.

31. *Gazeta Warszawska*, nr. 301, 1857.

32. AGAD, KRSW מס' 6597; בקשתו של פ. סולטיק אל ועדת מחוז קראקא בדבר מתן רשיון להקמת מושבה יהודית בכפר ווליצה סייסלאווסקה, שנת 1824, k. 1-3.

נתהו חלקות יער כרות בנות אלפי מורגים רבים. אמנם הגיעו אל מלכות פולין מתיישבים גרמנים. אלא שהללו נחשבו איכשהו כמיוחסים, משום שראו אותם כמומחים בתחום המשק הכפרי, והם תבעו אדמות עידית ולא היו קופצים על הטרשים ועל חלקות היער, שתבעו עבודה מרובה.

שונים היו פני הדברים אצל הפונים לחקלאות מקרב האוכלוסיה היהודית. הללו לא היתה להם ברירה אלא לקבל אותן האדמות שבעל הקרקעות או השלטונות ראו את עצמם נכונים להקציב להם; כלומר, חלקות יער כרות, חולות ואדמת טרשים בעיקר. המתיישבים היהודים, חבל היה מונח על צוארם – העניות המנוולת ואחר כך אימת חובת השירות בחיל הצאר. על כן לא בררו בחלקות האדמה שהוצעו להם וקיבלו מכל הבא לידם. מבחינה זאת היו הם לבעלי הקרקעות כמציאה ממש. בעלי הקרקעות היו מעוניינים מבחינה כלכלית בהתפתחות ההתיישבות החקלאית היהודית על חלקות יער כרות ועל אדמות זבורית, שהאיכר ולא כל שכן המתיישב הגרמני, לא היו מוכנים לקבלן. דמי חכירה של קרקעות שעד כה אי אפשר היה למצוא קופצים עליהן זרמו באורח סדיר לכיסם של הבעלים. יתרה על אלה, היו המתיישבים נאלצים לעתים קרובות למלא חובות שונות ולשלוח לבעל הקרקעות נתינות שנקבעו בכתב החכירה מראש. העדר הכשרה חקלאית מקצועית אצל המתיישבים היהודים לא היה מכביד על בעל הקרקעות מבחינה כספית ולא גרם לו הפסד. משום שבין כך ובין כך היה הכסף הבא מן החכירה זורם באופן סדיר לכיסו; ולא היה זה רוח של מה בכך. המתיישבים היו משלמים בממוצע למורג אחד 45–75 קופיקות דמי חכירה לשנה, וברוב המקרים, היה כל משק נותן ארבעה ימי עבודת חובה בעונת הקציר וכל משק ומשק היה מעלה נתינה לחצר, 2–3 תרנגולים, ביצים וחמאה³³. אותם בעלי אחוזות עצמם שעינם לא היתה טובה ביהודים והיו מוציאים לפועל בשקידה רבה כל מיני הוראות של הממשלה שבאו לסלק את היהודים מרווחי המשקאות החריפים והמסחר בכפרים ובעיירות, הם הם שהתהלכו בטוב לערך עם היהודים שהתכוונו להתיישב באחוזותיהם הפרטיות, ובדרך כלל השתדלו אישית אצל השלטונות להחיש עד כמה שאפשר את הסידורים הפורמליים להתיישבות היהודים.

בעת ובעונה אחת עם היחס החיובי ליהודים בתחום אחוזותיהם הפרטיות ולטובת ענייניהם שלהם, היה להם לבעלי האחוזות יחס שלילי לגבי היהודים בחיים הציבוריים, בייחוד בענייני שוויון הזכויות והעזרה הציבורית לחקלאים יהודים. כידוע, ייסדו בעלי האחוזות הפולנים בשנת 1858, אגודה חקלאית, שמטרתה היתה לסלול דרך להתקדמות במשק הכפרי. את הרקע לייסודה של "האגודה החקלאית" הכינו במקצת "שנתוני המשק החקלאי", ביטאונם של בעלי האחוזות הגדולים, בשנות הארבעים של המאה ה"ט. אך עניין החקלאות היהודית מצא רק הדים רפים בלבד בכתב-עת זה. אנו מוציאים כאן רק הערות שוליות בנוגע למתן פרסים לחקלאים יהודים³⁴, ותיאורים של מושבות יהודיות שאגב, מעולם לא הגיעו לפרסום ב"שנתונים" אלא היו מונחים להם בכתב יד בארכיון "האגודה החקלאית"³⁵. לא היתה

33. שם. לוחות סטאטיסטיים של מתיישבים יהודים במחוזות אוגוסטוב, פלוצק ווארשה משנת 1861, 28, 21, 13, k.8. ואחרים; הארכיון הממלכתי המחוזי בקילצה, ארכיון האורדינציה מישקוב, מס' המחלקה I/16 XIII.

34. Roczniki Gospodarstwa Krajowego ("שנתוני המשק הארצי") מס' 1, 1861; הערות על פרסים והצטיינות לחקלאים יהודים. השווה גם, Lublinie (ווטא על תחרות החורשים בלבלין אשתקד), "Jutrzenka-Tygodnik dla Izraelitów" (Polskich), nr 4, 1861, 28–29.

35. ברשימת התעודות של ארכיון "האגודה החקלאית" (הושמד כליל במלחמה האחרונה) שנערכה

התעניינות של ממש בכעיה הזאת אף שבין חברי האגודה היו כמה יהודים בעלי אחוזות ובעלי תואר "אזרח נכבד", כגון: ברנארד האנטקה, הנריק טפליץ, לסר לוי, איגנאצי נתנוון ועוד³⁶. ברי, ליכות מאמציהם של הללו יש לזקוף אותם גילויים צנועים של עניין ביהודים חקלאים שגילתה האגודה החקלאית. מיעוט העניין בהתיישבות החקלאית של היהודים אין בו כדי להתמיה, לאור חליפת המכתבים שבין מתניהו רוזן לבין ולאדיסלאב גארבינסקי, מזכיר "האגודה החקלאית", המתפרסמת להלן וכן לאור המאמר: "סיכויי העתיד הכלכלי של בני ישראל של פולין" שנדפס ב"שנתוני המשק החקלאי" בשנת 1863³⁷. מצב עניינים זה היו לו סיבות עמוקות משלו.

ידוע, כי באמצע המאה הי"ט גברו הנטיות של המשכילים והעשירים היהודים, יושבי וארשה בעיקר, להיטמע ולחדור לפחות לתוך הבורגנות הפולנית, אם לא לתוך האצולה. יהודים מלומדים, רופאים, בעלי-תעשייה, בנקאים ובעלי קרקעות וחוכרי קרקעות השתדלו להשיג תואר "אזרח נכבד", ואחדים מהם השמיעו סיסמאות בדבר שוויון וזכויות ליהודים ועשייתם לפעילים בחיי הכלכלה לתועלתה של המדינה³⁸. תנועת ההתבוללות של היהודים מצאה תמיכה גם בקרב האצילים הפולנים, שהתרכזו סביב אנדז'יי זאמויסקי, אלה שכוננו "קלמנסובצים"³⁹, וגם במחנה חסידי דעותיו של תומאש פוטוצקי. בתקופה שקדמה למרד ינואר 1863 התעצמו נטיות ההתבוללות, תוך כדי הצטרפותם של היהודים המשכילים, הבורגנים ואנשי הדת, למחאה, נגד הצעדים האנטי-פולניים של הנציב ושל שלטונות המשטרה והצבא הצאריים. הייתה רווחת דעה, שעל ידי טיפוח תודעה לאומית פולנית והטמעת היהודים בעם הפולני, על ידי הפיכתם לפעילים בחקלאות ובתעשייה של המדינה,

בידי ו' גראבסקי, אין אנו מוצאים אף תעודה אחת הדנה בהתיישבותם החקלאית של היהודים, חוץ מתיאורים של מושבות יהודים במחוז ראדום. השווה: W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego*, t. II, Warszawa 1904, s. III-XXXIX.

36. השווה נספח מס' א, 1.

37. מתניהו רוזן (1804–1866), בנקאי מוארשה, אחד מעורכי כתב העת Biblioteka Warszawska ("הספריות הווארשאיות"), מחברם של מאמרים הדנים בענייני הכלכלה באותו כתב-העת, ידוע מפעולתו הפילנתרופית למען עניי היהודים, היה, בין השאר, חבר מועצת העיר וארשה והיה היהודי הראשון שנתמנה, בשנת 1862, לחבר מועצת המדינה של מלכות פולין. היה ידוע גם כחבר פעיל של "אגודת הצדקה" וכעורך מאמרים הרבה "באנציקלופדיה הכללית" (Encyklopedia Powszechna). היה חסיד ההתבוללות של היהודים, ועשה תעמולה רבה למען הושבת עניים יהודים על הקרקע, כי בכך ראה את הדרך הטובה ביותר לחלץ את הציבור היהודי מן הדלות, ומן הנחשלות. ואף על פי כן, מתוך שהיה עשיר ושייך לפלוטוקראטיה של אז, התבטא ביחס להמון היהודי בזלזול ואפילו בבוז ("אספסוף גבוער ומלוכלך" – השווה נספח מס' 1, ב). אולם אין זה צריך להאפיל על זכויותיו הממשיות והחשובות עד מאד של אותו עסקן למען שווי הזכויות של יהודי פולין ולהטבת תנאי-חיהם. כתב עליו, בין השאר, K. W. Wójcicki, *Rosen Matijas*, Warszawa 1866, 275.

38. על העניינים הללו דנים באריכות: K. Bartoszewicz, *Wojna żydowska w roku 1859 (Początki asimilacji i antysemityzmu)*, Warszawa-Kraków 1913; A. Wein, *Starania przedstawicieli burżuazji żydowskiej o przywilej poczesnego obywatelstwa w Królestwie Polskim (1832–1862)*, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 34, 1960, 131–157. כך כנו את בעלי האחוזות, משתתפי הועידות בקלמנסובו שבאורדינאציה זאמוש' בשנים 1843–1847, שארגן אנדז'יי זאמויסקי. הוא היה מתאר לפני הנאספים את השנוי במשק הכפרי-גויהל ויכוחים על נושאים הקשורים בקידומה של החקלאות הפולנית. באי כינוסים אלה ייצגו את האגף המתון של חסידי רפורמות אגרריות.

תזכה מלכות פולין בכמה מאות אלפי אזרחים חדשים מועילים הקשורים באומה הפולנית, מבחינה מדינית, כלכלית, ורגשית.

על רקע זה צמח הרעיון להקים את "אגודת עידוד היהודים"⁴⁰. הכיוון העיקרי של פעולת האגודה היה לעודד יהודים להתיישב על הקרקע וכן אמרה זו להיות אחת ל"אגודה החקלאית" הוארשאית. יוזמי האגודה השתוקקו להקים מוסד שיהיה מתאם את ההתיישבות החקלאית של היהודים במלכות פולין ומסייע לה בכל הדרכים. אף הצעת התקנון של "אגודת העידוד" היתה עשויה על פי דוגמת תקנונה של "האגודה החקלאית". ודבר זה היה מובן מאליו, נוכח העובדה, ש"האגודה החקלאית", שמחובתה היה לטפל בבעייה הזאת, לא גילתה, כאמור, כל התעניינות שהיא במתיישבים היהודים. בהפוך הוא. עסקנים רבים בעלי השפעה של "האגודה החקלאית", ומזכירה וולאדיסלאב גארבינסקי בראשם, היו מפגינים את אי-רצונם ואף את איבתם כלפי היהודים. הללו, חתרו תחת יזמתם של החוגים המתקדמים שבקרב המשכילים והבורגנים היהודים, שהתכוונו לחלץ את דלת העם היהודית מעוני ומנחשלות. מצד אחד דיברו גבוהה-גבוהה על "אהבת הזולת הנוצרית" ועל הצורך להפוך את יהודי פולין מתושבים הזרים לציבור הפולני ל"אזרחים" של מלכות פולין, ומצד שני הפיצו בספרים, בעתונים ובכרוזים, סיסמאות ודעות אנטישמיות מהסוג הגרוע ביותר. הם נטעו בציבור כולו את הדעה שיהודי לעולם לא יהיה לחקלאי, ולא לבעל מלאכה הגון, כי "הספקולאציות", עשיית הרווחים הבלתי חוקיים, והניצול המופקר של הנוצרים מושרשים בו ביהודי בטבעו. העתונים "גאזטה וארשאוסקה" ו"גאזטה רולניצה" במיוחד בשנות השישים והשבעים של המאה ה-19, היו מתריעים במאמריהם על הסכנה, הנשקפת כביכול לציבור מן היהודים העשירים שפשטו ידיהם בקרקעות רק כדי לזכות בעוד מקור לניצול האוכלוסייה הנוצרית.

הסיבה האמיתית לאותן אזעקות והצהרות אנטישמיות נעוצה במקום אחד. ראשי האצולה ובעלי האחוות הפולנים ראו את הבעלות על הקרקע כזכותה הבלעדית של האצולה ותחום פעולתה בלבד. הפחד מפני איבוד הקרקע עשה כאן לא מעט, שהרי הקרקע היה הבסיס לקיומה של האצולה ולערכה החברתי, המדיני והכלכלי. הם לא יכלו אפוא לשאת, שיהודי בזוי, שעד לפני זמן לא רב היה משולל זכויות-אזרח כלשהן, ושעלה לעשירות בזכות כשרונותיו בארגון ובמסחר, ישלח ידו באחוות, שבעלי קרקעות מרוששים ושקועים בחובות נפטרים מהן.

משום כך גם קל לשער, מה היו הרגשותיהם של מקצת מחברי "האגודה החקלאית", כשנודע, שעובדה הצעת תקנון בשביל אחוזתה היהודית של "האגודה" והועברה לאשור השלטונות. הרגשות אלה מבצבצות דווקא מתוך הנימה הנימוסית לכאורה שבמכתביו של גארבינסקי אל רוזן. אגב, גארבינסקי לא הסתפק בכך שכלל הערות אנטישמיות במכתביו אל רוזן, אלא אף פירסם (בשיטת הליטוגרפיה) את החלק הראשון של חליפת המכתבים, בלי לשאול רשות מאת רוזן. החומר המצורף כאן מהעתק חילופי המכתבים בין מ' רוזן ובין ו' גארבינסקי ומההעתק המשוכפל של תקנון "אגודת העידוד למען היהודים", המצויים בתעודות הפרטיות של תומאש פוטוצקי⁴¹, מפיץ אור בהיר על

40. ראה למעלה עמ' 53 ואילך.

41. ארכיונה של העיר לודז' והמחוז, ארכיון משפחת אוסטרובסקי ומשפחת פוטוצקי ממאלושיץ, III/34, קופסה 60. כידוע, תומאש פוטוצקי (1809–1861), לא רק יצאו לו מוניטין כעסקן מדיני וחברתי מובהק, אלא היה גם חסיד הרעיון שיש למסור לאיכרים את הבעלות על הקרקע, ועל עניין זה כתב כמה חיבורים בשם Adam Krzyżtopór. הוא היה גם מנהל משק מצויין ומחלוצי קידום

יחסם של מקצת מחברי "האגודה החקלאית" אל עניין ההתיישבות החקלאית של היהודים.⁴²

מאמצי המחנה שבראשו עמד ר' גארבינסקי השיגו את שלהם, והתקנון של "אגודת עידוד היהודים" לא קיבל את אישורה של הממשלה. אולם הם לא הסתפקו בכך. בשנת 1863 פרסמו "שנתוני המשק החקלאי", בטאונם של "האגודה החקלאית" ושל בעלי האחוות הגדולים, מאמר פרוגרמטי שהגדיר בבהירות רבה את יחסו של מחנה גארבינסקי כלפי היהודים וכלפי ההתיישבות החקלאית שלהם. המאמר היה תשובה לשבועון היהודי "השחר", שיצא לאור בוארשה וקרא להפנות את תשומת לבם של הפולנים לבעיה זו לעודד ולסייע בהושבת היהודים על הקרקע. מערכת "השחר", שלא למדה לקח מן הנסיונות המרים בעניין "אגודת עידוד היהודים", האמינה על אף הכול בהעמדת הפנים של מסירות אורחית של מערכת "שנתוני המשק החקלאי".

מחבר המאמר, אלכסנדר קראייבוסקי⁴³, פתר את העניין כולו בדרך פשוטה בתכלית.

המשק הכפרי הפולני. הביא את אחוזתו הלא-גדולה פראשקה (Praszka) לשגשוג ופריחה – השווה ארכיון של משפחת אוסטרובסקי ומשפחת פוטוצקי ממאלישין, מס' II/273, קופסה 48. החשוב ביותר לעניינו הוא שת' פוטוצקי הקדיש חלק ניכר מפעילותו להגנה על זכויות האדם והאזרח של יהודי פולין, לשוויון זכויותיהם. הוא אף היה מיומיה העיקריים של "אגודת עידוד היהודים". בפני חוגי השלטון המליץ בחום על ההתיישבות החקלאית היהודית, והיה מציע מתן הקלות ממשיות הרבה למתיישבים. אף היה תומך בבקשותיהם של יהודים להושיבם על קרקע. משום כך פירסמה Jutrzenka לאחר מותו מודעת אבל מלאת יגון בו הלשון: "Tomasz hr. Potocki umarł w 51 roku pracowitego i płodnego życia w Warszawie dnia 12 grudnia 1861 roku. Kiedy boleść serca ściska i łyzy wzrok zaciemniają, myśli bez ładu i szyku płaczą się pod nawalem uczuć serca; bo też żal nieutulony po zgonie męża stanu i obrońcy Judaizmu — ś.p. Tomasza hr. Potockiego wytrąca nam pióro z ręki. Odsyłając przeto czytelników naszych do nekrologów Dostojnego Nieboszczyka w pismach politycznych umieszczonych, odzywamy się tylko słowami nieszczęśliwego wieszczu, filozofa Rabi Aben-Ezra, przed siedmiu przeszło wiekami na ziemi Iberyjskiej wyrzeczonymi:

Gdyby w miarę nieszczęścia mojego łyzy moje spływały,
To noga ludzka po suszy stąpać by nie mogła".

"Jutrzenka-Tygodnik dla Izraelitów Polskich", nr. 25, 1861, s. 197

"תומאש פוטוצקי מת בשנת החמישים ואחת לחייו רבי המעש והפוריים, בעיר וארשא ב־12 דצמבר 1861. בעוד שהלב מתפתל מכאב והעניים חשכו מדמעות, רודפות המחשבות, אחת את רעותה ללא סדר ומשטר מסערת הרגשות; והיגון שאין לו תנחומים על מות איש המדינה ומגן היהדות, תומאש פוטוצקי ז"ל, משמיט את העט מידו. על כן נשלח את קוראיו אל דברי ההספד על המנוח הנעלה הכלולים בעיתונים הפוליטיים, ואנו אין לנו אלא דברי החווה האומלל, הפילוסוף רבי [אברהם] אבן-עזרא, שנאמרו לפני למעלה משבע מאות שנה על אדמת ספרד: "אילו לפי אידי דמעי יולון / לא דרכה רגל אנוש יבשת".

42. בגלל חשיבותו הרבה של החומר הזה, שלא רבים ידעוהו עד כה, ומעולם לא פורסם, ראינו צורך ותועלת להביא אותו כאן בשלמותו כנספח למאמר זה. יחד עם זאת אנו מצרפים בנספחים העתק של חזר "האגודה החקלאית" מ־1861, לשם ההשוואה של עמדת "האגודה" כלפי בעיית החקלאים היהודים. החזר הזה מלא מליצות נבובות ודיבורי-סתם ונשגבים, שאולי הדבר הממשי ביותר שבהם היא ההבטחה, שהאגודה לעולם לא תתן את ידה להקל על היהודים לרכוש אחוזות וגם לא תבדיל לטובה את היהודים בזכויות מיוחדות, כדי לעודדם לעבודת האדמה, כי – זוהי דעת האגודה – זה עלול לגרום נזק לאוכלוסיה הנוצרית במלכות פולין.

43. A. Krajewski, Widoki przyszłości ekonomicznej..., op. cit., 161–193, 329–360.

לאחר ששלל מן האוכלוסיה היהודית ערכים מוסריים ומקצועיים כלשהם, ניסה לחשב את התוצאות של התיישבותה החקלאית מצד הכמות. בעזרת מקורות סטאטיסטיים מגמתיים (ניתנו מקוצצים, ומתוך פיתוח בנתונים המספריים שכן הובאו), מקורות המתבססים בעיקר על מיפקדים, שהביאו בחשבון רק מושבות שיש בהן יותר מחמשה משקים יהודיים, חישוב קראיווסקי ומצא, שהמספר הכללי של החקלאים היהודים במלכות פולין אינו מגיע ל-9.000 נפש. נוסף על כך קבע, שהחקלאים היהודים, בלי יוצא מן הכלל, "עסקו ועוסקים במסחר זעיר. הם התיישבו בכפרים, משום שזה סייע להם בספקולאציות. מכל מקום, "עד כמה שעלה בידינו להשיג ידיעות על עניין זה, אם מסיפוריהם של אזרחים שכנים, ואם מתוך דינים וחשבונות, שהגיעונו מדי פעם – אין נחת ולא היתה נחת מכל המושבות החקלאיות היהודיות". ולבסוף הוא בא לידי מסקנה, ש"התיישבות יהודים על הקרקע אין בה כל תועלת". על יסוד דעות אישיות מוקדמות ומקורות אינפורמציה מעורפלים, לא זו בלבד ששלל מחבר זה את תכליתיותה של הושבת יהודים על הקרקע, אלא גם זו שפסל את חקלאי אומה זו מכל כשירות וערך. המציאות טפחה על פני כל טענותיו של קראיווסקי. מספר החקלאים היהודים אותה שעה היה 30.000 נפש בערך ולא 9.000. רק אחוז זעיר מהם, בעיקר בעלי המשקים הקטנים ביותר, עסקו בזמן הפנוי מעבודות שדה בכל מיני מלאכות ובעגלונות כעיסוק נוסף. עניין שקשה לראות בו משום "ספקולאציות". יותר מעשרה כפרים יהודיים היו באותו זמן ראשונים במעלה במשק הכפרי והיו לדוגמא לאוכלוסיה הכפרית השכנה⁴⁴. העובדות הללו מוצאות אישורן לא ב"סיפורים" ובמיני "דינים וחשבונות" בלתי מוגדרים, אלא בהודעות רשמיות של שרי הפלכים ומושלי המחוזות האזרחיים ובתיאוריהם המהימנים של בני הדור.

בהמשך המאמר טען קראיווסקי, שכדי שההתיישבות החקלאית של היהודים "באמת יהיה לה משקל במערך ובמעמד של המשק הארצי" – היה צריך להושיב מאה אלף יהודים לפחות בעשרים אלף משקים, בהוצאה של 40 מיליון זהובים לערך. את חישוביו הוא מסיים בשאלה ריטורית: "מנין יבואו סכומים עצומים כאלה?" והוא מייעץ לפתור את "הבעיה היהודית" ע"י הכוונת דלת העם למלאכה, אך איננו נוקב אפילו באפשרות ממשיה אקטואלית אחת בתחום זה. במשך כל מחציתה השנייה של המאה הי"ט ואף בתחילת המאה העשרים שימש מאמר זה מקור ידיעות מצוי לכול, וכמעט יחיד, על המושבות החקלאיות היהודיות במלכות פולין. על נתונים מגמתיים מסוג זה הסתמכו גם היסטוריונים רציניים, כגון ר' גראבסקי, אשר ב"תולדות האגודה החקלאית" שלו, הוא כותב בהערה שאינה מגיעה לחמש שורות שלמות: בהסתמכו על דברי קראיווסקי: "המושבות החקלאיות היהודיות היו נסיון נפל, ללא פריי"⁴⁵. בדומה לכך, מסרה ה"אנציקלופדיה לתקלאות והידיעות הקשורות בה", לקוראיה, בשנת 1874, בתוך תיאורי משקים כפריים שבשטחי האורדינאציה זאמושץ': "הנסיון ליישב חקלאים יהודים באורדינאציה נכשל לגמרי. מחמשה עשר מתיישבים, אשר קיבלו קרקעות על פי חוזים לשלשים שנה, לא נשאר איש. לא נגשו לעבודת האדמה, רדפו אחרי רווחים ממסחר זעיר ובמהרה עברו המושבות לידיים אחרות. מושבה יהודית נוסדה בכפר ז'דאנוב שבנפת יאנוב"⁴⁶. כך עבר מחברה של הכתבה הזאת בשתיקה גמורה על העובדה,

44. עניין היקפו ורמתו של המשק החקלאי במושבות החקלאיות של היהודים במלכות נדונו בשני חיבוריו של י. בארטיש, שהוזכרו למעלה.

45. Grabski, Historia Towarzystwa Rolniczego, op. cit., II, 420.

46. "Encyklopedia Rolnictwa i wiadomości związek z niem mających", t. II, Warszawa 1874, s. 1039.

שבאותה שנה עצמה היו באורדינאציה זאמושץ' כמה עשרות משקים יהודיים, שישבו בהם יותר משלוש מאות חקלאים יהודים⁴⁷, כשהוא מסב את כל תשומת לבם של קוראיו אל המושבה בז'דאנוב, אשר זה זמן רב פשטה את הרגל, באשמת האורדינאציה, ולא היתה קיימת עוד. חלק גדול מן הציבור הפולני, שנשען על מיני ידיעות בלתי מדויקות ושרירותיות כאלה, שנתפרסמו מאמצע המאה הי"ט ואילך, צייר איפוא לעצמו דמות מסולפת של המתיישב היהודי, שכאילו לא התיישב על הקרקע אלא על מגת להקל עליו את המשך המסחר, במסווה העיסוק בחקלאות. אכן קשה למצוא אפילו מאמר אחד מהמאה הי"ט ומתחילת המאה העשרים הן בלא משוא-פנים – ואם לא מתוך אהדה, אזי לפחות ללא דעות מוקדמות ומגמתיות וללא איבה גלויה, על המגמה שנתגלתה באוכלוסיה היהודית, להתיישבות על הקרקע. גם אין למצוא אפילו הערה קלה על ההישגים הגדולים במשק הכפרי שיהודים יכלו להתברך בהם במושבות הרבה; על עמידתם של יהודים בסבל פיתוח המשקים על חלקות יער כרות ועל אדמת טרשים; ואחרון – על מעשי ההתעללות והקשיים שלא חסכו מהם פקידי חצר וממשלה, חוכרי אחריות וחוגים עוינים של בעלי קרקעות זעירים⁴⁸. אחד היה כתב-העת, אשר באווירה העוינת אל החקלאים היהודים ניסה לכתוב על קשייהם והשגיהם. זהו "השחר – שבועון לבני ישראל של פולין", הנ"ל, שיצא לאור בשנים 1861–1863 ועורכיו היו חבר משכילים יהודים. מלבד תיאורי המושבות היהודיות הראשונות במעלה ופרסום השגיהן⁴⁹, היה כתב העת הזה מכיל מאמרים עיוניים הדנים למשל, ביחסן

47. השווה – הארכיון הממלכתי המחוזי בלובלין, הארכיון של אורדינאציה-זאמושץ', מס' 16188, 16189 – סטאטיסטיקה של המשק הכפרי באורדינאציה זאמושץ' משנות 1860–1881. השווה גם – Widoki przyszłości ekonomicznej, op. cit., 170. Krajewski, מחבר זה מוסר, כי בשנת 1861 עבדו בנפת זאמושץ' 314 חקלאים יהודיים.

48. Bartyś, O żydowskim osadnictwie rolniczym w Ordynacji Zamojskiej..., op. cit. 48 "Jutrzenka", 1861, nr. 4, 28–29, nr. 23, 184–185, nr. 24, 191–193; 1862, nr. 22, 172–173; 49, 1861, nr. 10, 96–97, nr. 11, 107–109, nr. 14, 139–140 etc. מס' 5, עמ' 37–38, שיר, פרי עטו של אלכסנדר קראוסהאר על חקלאים יהודים. מכיוון שהשיר הזה קשור בנושאנו והוא מוסר היטב את הלך רוחם של המשכילים בימים ההם, בהשפעת ההתיישבות החקלאית, ובגלל ערכו הספרותי והרגשי הרב – אנו מביאים את היצירה הזאת בשלמותה:

Błysła jutrznią na tle nieba

Więc do pługą wziąć się trzeba,

Ziemi orać łan;

Orać zagon lepszej doli,

Bo tej pracy koło roli

Błogosławi Pan.

Nasza ziemia ukochana,

Ręką synów zaorana

Bujny wyda plon.

Naszych jęczmion i pszenicy,

Pozazdroszczą nam rolnicy

Wszystkich świata stron.

A gdy staniam z rydłem w rękę,

Wśród żelaznych pluć brzęku

Wspomnim przeszły czas,

Gdy zbiorami bogatemi

Na praoców naszych ziemi

Pan Bóg darzył nas.

A nikt nie dał ręki bratniej,

Nikt nie otarł łzy ostatniej...

Z serc wiał straszny chłód...

Wspomnim sobie, że to plemię

Miało kiedyś własną ziemię,

Własną księgę praw,

Że składała dziękczynienia,

Wznosząc Bogu wdzięczne pienia

Wśród swych świątyń naw.

Wspomnim, żeśmy przed wiekami

Byli także oraczami

Nadjordańskich stref;

Każdy orał i zasiewał,

Potem Bogu psalmy śpiewał

Za pomyślny siew.

A gdy karząc nas za grzechy,

Rzucić drogie ojców strzechy

Rozkazał nam Pan;

של הדת וההלכה להתעסקות יהודים בחקלאות. כך, למשל, דן אחד המאמרים הגדולים אם מותר ליהודי להיות עובד אדמה בלי חשש שמא על ידי כך יבוא לעבור על דיני התורה⁵⁰. בסיכום דבריו, לאחר בירור הלכתי מפורט, הגיע מחבר המאמר לידי מסקנה, שאין בתורת ישראל ומסורותיו שום איסור על יהודים להיות עובדי אדמה. כתב העת הזה מילא, ללא ספק, תפקיד חשוב בתעמולת ההתיישבות החקלאית, גם בקרב יהודי פולין וגם בקרב חוגי המשכילים של הציבור הפולני.

מסקנות

פרשת ההתיישבות החקלאית של היהודים ב"מלכות פולין", בתקופה שלפני שחרור האיכרים, חרגה מגדר הויכוחים והפרסומים העיוניים מימי הסיים של ארבע השנים והתחלת המאה הי"ט. צווי ממשלה הנוגעים לעניין⁵¹ הבנויים על פי רוב על הדוגמא הרוסית, איפשרו את ההתיישבות החקלאית של היהודים ואת התעניינותם החומרית של בעלי האחויות הבינוניות והגדולות בבעיה הזאת, וחיזקו. פעולת השלטונות והחוגים המתקדמים של בעלי האחויות היתה ביסודה ניאוטה למצבה הכלכלי-חברתי של מלכות פולין באותה שעה, כי נועדה ביסודה לשפר את תנאי חייהם של עניי היהודים ולחלצם מהמסחר הזעיר, שלא הבטיח להם אלא קיום עלוב של מצוקה. ההצעות להעסיק חלק מן האוכלוסיה היהודית במלאכה ובתעשייה, נשארו בגדר שיקולים תיאורטיים בלבד, בגלל חוסר אמצעים וחוסר רצון של התעשיינים. במצב עניינים זה, נדמה היה למרות הכל, שהמוצא הקל ביותר, הוא ליישב יהודים על האדמות שהמתיישבים הגרמנים והפולנים סירבו לקבל. על אף אווירת אי הרצון וחוסר תמיכה ראויה, השיגה ההתיישבות החקלאית היהודית הישגים נכבדים הן במספר המשקים שקמו, והן ברמה החקלאית שלהם. האוכלוסיה החקלאית היהודית, שהגיעה כאמור ל-30.000 נפש בערך באמצע המאה הי"ט, היתה בגדר קבוצה

Wspomnim przeszłe nieszczęść lata
Gdy samotny pośród świata
Jęczał biedny lud,
W tej pielgrzymce bez wytchnienia
Szukał próżno ocalenia
Przez tysiące lat,
Bo go ludzie nie przyjęli,
Od swych pługów odepchnęli...
Szedł więc dalej w świat...
Szedł przez morza, góry, lasy,
Wspominając dawne czasy,
Gdy swą ziemię miał,
I wśród srogich wicherów wiewu,
Jeśli nie miał posiewu,
Łzy cierpienia siał...

Rolnictwo. Czy Żydom wolno być rolnikami?, "Jutrzenka", nr. 33–43, 1863, 321–323, 333–335, 341–344, 353–355, 377–378, 405–407, 417–418, 425

51. כגון התקנות משנת 1862, שהעניקו ליהודי פולין, "היודעים קרוא וכתוב פולנית", זכויות אורח חלקיות וכן רשות מוגבלת לרכוש קרקעות – השווה: Projekt do ukazania względem upraw nienia Żydów, Warszawa 1862; Protokół ogólny, dotyczący projektu o Żydach w Królestwie Polskiem, Warszawa 1861

Wtedy dawny lud oraczy,
Wziąwszy w rękę kij tułaczy
Orał świata łan.
Ulitował się Bóg w niebie,
Dał mu osiąść w żyznej glebie
Nadwiślańskich stron,
I rozkazał orać śmiało,
Aby ziarno plon wydało
Bujny — piękny plon...
Więc rękoma rolniczemi
Rzucim ziarno w łono ziemi
Jak rozkazał Bóg
I pieśń wznosząc na zagonie,
W namulone weźmiem dłonie
Ojców naszych pług.

מקצועית חשובה בקרב אחיהם והיא תרמה תרומה ניכרת לקידומו של המשק הכפרי הפולני. יוזמי ההתיישבות, שיצאו מקרב המשכילים היהודים המתקדמים, אף ניסו לשוות לכל העניין הזה אופי יומרני בקריאתם להעלות את רמתם של המשקים היהודיים, שישמשו דוגמא לחקלאות הארץ כולה. ואכן אף מבחינת היקף כלכלתה של הארץ כולה תרמו המתיישבים היהודים תרומה לא מבוטלת להכנסה הלאומית ע"י הפיכת אדמות בור, טרשים וחלקות יער כרות למשקים יצרניים. אלא שהיה זה משגה להעמיד את כל פתרון בעיית הדלות היהודית על תרופת פלא אחת, על ההתיישבות. לא היו במלכות פולין, לא די קרקע ולא אמצעים חמריים כדי ליישב על הקרקע את קהל מאות אלפי היהודים האכזריים. ההתיישבות החקלאית ליהודים לא עלתה במחשבה מראש אלא בהיקף מצומצם בלבד – אם בגבול כספי ההשקעה שהיו בהישג ידם של המתיישבים עצמם, ואם בגבול כספי הסיוע שתרמו יהודים עשירים לצורך זה. אין אנו רשאים לפסוח כאן על אחת הסיבות החשובות ביותר בבלימת התפתחותה של ההתיישבות החקלאית בקרב היהודים, במיוחד בקרב דלת העם. היהודים לא היו רגילים לעבודת האדמה ולא הוכשרו לכך לא מבחינה גופנית ולא מבחינה מקצועית. הוסף על כך את יחסם של עסקניה בעלי ההשפעה של "האגודה החקלאית", כלומר, המוסד המצווה ביותר על פיתוחה של ההתיישבות החקלאית; יחס שהיה רחוק מאהדה לחקלאים היהודים, ולעתים קרובות אף היה עויין.

לסיום נביא קטע מקריאתו של י' אלטברג, משנת 1862, המקפלת בתוכה את תמצית יחסם של בעלי האחוזות לפרשת ההתיישבות החקלאית של היהודים ב"מלכות פולין": "ההתיישבות היהודים, אם בכלל עתידה היא לעשות פרי ביום מן הימים, יכולה להיות רק תולדה של אהבת הזולת ואהבת הארץ ולא תולדה של ספקולאציה פינאנסית... בעלי הקרקעות בני הדתות השונות חייבים לראות את היהודים-המתיישבים לא כצמיתיהם אלא כחוכרים; לא כמכשיר שיכפיל את הכנסותיהם בן רגע, אלא כהון מושקע אשר רק בניהם יאכלו את פירותיו. הבה, יקציבו אפוא בעלי האחוזות למתיישבים המתחילים אדמה פורייה, תנאים אבהיים, ולא חולות וביצות או יערות לבירוא. מנהג זה שנהגו בהם לפנים היה בו כדי להניא את היהודים מהחקלאות ולא לעודדם. שום תוכנית התיישבות לא תצליח, אם נשכח, שהיהודים יש להם עוד ללמוד חקלאות, ובכל לימוד מתחילים בקל ומסיימים בקשה"⁵².

נספחות

א. ההתכתבות בין מתתיהו רוזן וולאדיסלאב גארבינסקי בעניין "החברה לעדוד היהודים במלכות פולין".

Archiwum miasta Łodzi i województwa łódzkiego,
Archiwum Ostrowskich i Potockich z Maluszyna,
nr II/34, pudło 60.

1. ר' גארבינסקי אל מ' רוזן

Warszawa 10 IV 1860

Wielmożny Panie Dobrodzieju!

Komunikując mi projektowaną i do zatwierdzenia rządowego już przedstawioną "Ustawę Towarzystwa Zachęty dla Żydów w Królestwie Polskiem" do zajmowania się rolnictwem, rękodzielami itd. — wyraziłeś W. Pan Dobrodziej żądanie udzielenia rady dla tego nowego przedsięwzięcia.

Rada dobra należy do obowiązków chrześcijańskich, odmawiać jej nie godzi się, powinienem więc wezwaniu temu zadosyć uczynić, a odpowiadając wypowiedzieć zdanie szczerze i otwarcie. Żałuję wszakże, że nie miałem sposobności udzielenia tej rady przy samym składaniu projektu, przed jego przedstawieniem do potwierdzenia rządowego. Lubo bowiem w niczem nie chcę przesądzać ostatecznego wypadku tego przedstawienia i mam nadzieję, że Rząd postąpi podług wymagań i widoków dobra ogólnego kraju, którego strzec najważniejszym jest jego zadaniem — jednakże, powtarzam, rada swobodniej udziela się, dopóki jeszcze o wykonanie projektu żadne kroki przedsiębrane nie zostały, bo te powinny być skutkiem wszechstronnie i ostatecznie rzeczy obmyślonej. Uwagi moje chcę ograniczyć na względach społecznych i ekonomicznych bez dotykania religijnych, aby z punktu widzenia W. Pana Dobrodzieja nie być posądzanym o stronność i tem snadniej trafić do Jego przekonania.

W kraju naszym przeszło od lat dwóch istnieje Towarzystwo Rolnicze, mające właśnie na celu zachęć do rolnictwa nie tylko Żydów, ale bez wyjątku wszystkich mieszkańców kraju. § 5 Ustawy tego Towarzystwa powiada, że wszyscy *obywatele* kraju bez różnicy stanu i wyznania mogą być członkami czynnymi Towarzystwa, byle by z korzyścią dla rolnictwa krajowego w pracach jego udział brać chcieli. Liczymy też w gronie naszego Towarzystwa Rolniczego obywateli wszelkich wyznań, wielu nawet Żydów, jak Bernarda Handtkie, Henryka Toeplitza, Lesser Levy, Ignacego Natansohna i innych, których opinia publiczna, objawiona w głosowaniu na członków Towarzystwa, uznała za będących lub chcących być *obywatelami kraju*, to jest dających rękojmię, że nie w widokach egoistycznych lub wyłącznej, w sobie zamkniętej kasty, ale w widokach dobra ogólnego, w którym wszyscy znaleźć się mogą i powinni, do Towarzystwa naszego będącego Towarzystwem z całego kraju przystępują i w działaniach jego uczestniczyć będą. Nie należy wątpić, że w miarę postępu zdrowej cywilizacji spomiędzy Żydów widzieć będziemy więcej jeszcze *obywateli* w prawdziwym tego wyrazu znaczeniu, do grona Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem przyjmowanych.

Przystępując do rozbioru projektowanej nowej Ustawy Zachęty dla Żydów, znajdujemy w niej:

§5. Członkami Towarzystwa mogą być wszyscy mieszkańcy kraju bez różnicy stanu, wyznania.

§28. Aby wzbudzić i zapewnić sobie zaufanie tej części ludności żydowskiej, na którą

wyrażnie działać przychodzi — z 14 członków wybieralnych do Komitetu Zarządzającego będzie 12 wyznania mojżeszowego.

§54. Po 30 latach istnienia Towarzystwa zebranie ogólne członków będzie miało prawo uchwalić, że Towarzystwo Zachęty dla Żydów zamienia się w Towarzystwo Zachęty dla wszystkich mieszkańców kraju bez różnicy wyznania.

W zamierzonym więc nowym Towarzystwie wszyscy mieszkańcy bez różnicy wyznania mają oddać się pod kierunek prawie wyłącznie Żydów dla dobra i zachęty przez lat 30 samych tylko Żydów po to, aby mieć nadzieję, że po latach 30 Żydzi i o reszcie ludności naszego kraju pomyśleć zechcą.

Istniejące już Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskim wzywa wszystkich bez różnicy wyznania obywateli kraju, aby pod kierunkiem Komitetu wybranego, również bez różnicy wyznania, pracować nad obmyśleniem środków polepszenia bytu wszystkich całego kraju mieszkańców bez różnicy wyznania. Czyli że Towarzystwo Rolnicze dzisiaj już programem swoim objęło to, co by dopiero po latach 30 miało być przedmiotem troskliwości Żydów. Towarzystwo Rolnicze dozwala Żydom, *obywatelom* kraju, garnąć się do siebie dla pracowania nad dobrem wszystkich, a zatem i Żydów. W zamierzonej Ustawie nowego Towarzystwa Żydzi żądają, aby ogół mieszkańców garnął się do nich dla pracowania przez lat 30 nad dobrem Żydów tylko, a za to obiecują im po latach 30 interes ogółu mieć także na względzie.

Statystyka zdaje się dowodzić, że Żydom stosunkowo nigdzie lepiej nie jest, jak u nas, bo nigdzie ich więcej nie osiedliło się, jak w naszym kraju. Jednakże dotąd są jeszcze w mniejszości, podług bowiem cyfr urzędowych z końcem 1858 r. ogół mieszkańców dzisiejszego Królestwa Polskiego wynosił 4 790 379, w tem Żydów 589 683, to jest mniej aniżeli 1/8 część ogółu ludności krajowej. Gdyby nawet można było pominąć ten ważny wzgląd, że Żydzi jako przybysze w naszym kraju powinni swoje interesa godzić i stosować do ogółu mieszkańców, którzy im swoją gościnność u siebie ofiarowali, a nie mieć pretensji, aby ogół do nich się stosował, bo mówiąc już językiem arytmetyki dziś z taką łatwością, i najpowszechniej rozumianym — naturalną i sprawiedliwą będzie rzeczą krocie do milionów, nie zaś miliony do krociów stosować i łączyć.

W widokach postępu cywilizacji i dobra ogólnego jest pożądanem, aby ogół Żydów wszędzie, a u nas tem bardziej, bo ich stosunkowo więcej jak w innych krajach, chciał iść za dobrym wielu spomiędzy światlejszych swych wyznawców przykładem i pozbywał się tych zakamieniałych przesądów, które dotąd utrzymując ich jako zabobonne stowarzyszenie kastowe, myślące tylko o sobie, działające tylko dla siebie, nadaje im ciągle piętno obcego żywiołu i sprawia, że lubo są mieszkańcami, jednakże nie stają się *obywatelami* kraju. Wszystko, cokolwiek na utrzymanie tego stanu rzeczy wpływa lub do niego przyczynia się jest zgubnem i szkodliwym dla całego kraju, a tem samem i dla samych Żydów, a przeciwnie dobrem dla kraju, a zatem i dla Żydów być powinno wszystko, co wpłynie lub w czemkolwiek przyczyni się do zmniejszenia lub zatarcia tej wyłączności, jaką Żydzi są otoczeni. Dlatego §5 najwyżej zatwierdzonej Ustawy Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem, pozwalający brać w niem udział wszystkim *obywatelom* kraju bez różnicy wyznania, a zatem i Żydom, jest na wysokości dzisiejszego stopnia cywilizacji, pożyteczny w ogóle dla całego kraju, a w szczególności dla Żydów. Przeciwnie zaś wyłączne dla Żydów Towarzystwo Zachęty do rolnictwa, jako wyróżniające ich od ogółu mieszkańców, nie odpowiada dzisiejszym wymaganiom cywilizacji i dobra kraju, a w skutkach zamiast Żydów na *obywateli* kraju zamieniać — działaniem oddzielnej instytucji utrwalaloby jeszcze rozdwojenie i opóźniało zwrot w tej mierze tak pożądanym. Żydzi mogą pozostawać oddzielną sektą religijną, ale nie oddzielnem ciałem w społeczeństwie. Dlatego potrzebują swej bóżnicy, swego kahału, swego kirkutu, ponieważ potrzebować jeszcze mogą swego szpitala, swojej szkoły, ale nie

potrzebują oddzielnych dla siebie instytucji społecznych i ekonomicznych, jak na przykład oddzielnych Towarzystw Rolniczych, przemysłowych, banków, kas itp., bo nie mają oddzielnej swej ziemi oddzielnej dla nich mającej wydawać owoce, bo rękodzieła i przemysł krajowy nie na innych dla nich warunkach spoczywają, a przynajmniej spoczywać powinny, jak dla ogółu mieszkańców.

To są zasadnicze prawdy, od których organizatorom instytucji krajowych odstępować nie wolno i żaden mąż stanu od nich nie odstąpi.

Wszystko, co tu przywiodłem, powoduje mnie do oświadczenia bez wahania się, że dla dobra całego kraju, a tem samem dla dobra samych nawet Żydów szczerze pragnę, aby projektowane nowe Towarzystwo do skutku nie przyszło. Natomiast również szczerze życzę, aby Żydzi radą i dobrym przykładem swych światłych przywódców kierowani coraz liczniej z *mieszkańców na obywateli* kraju się zamieniali, a w tym charakterze znajdując właściwy dostęp nie tylko do Towarzystwa Rolniczego, ale i do wszystkich innych istniejących lub powstać jeszcze mogących krajowych instytucji, posiadane przez siebie zasoby sił moralnych i materialnych ześrodkowali na korzyść ogółu i swoich współwyznawców.

(podpisano) Władysław Garbiński

2. מ' רחן אל ר' גארבינסקי

Warszawa 16 IV 1860

Wielmożny Panie Dobrodzieju!

Dziękuję Panu za list Jego z d. 10 bm. Czytałem go z całą uwagą, na jaką zasługuje ze względu na ważność przedmiotu i ze względu na sposób, w jaki jest traktowany. Znaczenie tego listu jeszcze większe w oczach moich przybrałoby rozmiary, jeżeliby uważać go przyszło za wyraz zbiorowy pewnej liczby członków Towarzystwa Rolniczego, o który upraszałem, nie zaś za wyraz indywiduulnej tylko opinii Pana Dobrodzieja, co znowu z redakcji listu przypuszczać powinienem. List ten przede wszystkim treścią swoją przekonał mnie, że redakcja projektu Panu komunikowanego musi być wadliwą, a przynajmniej niejasną, skoro przez tak światłą osobę zrozumiany (jak się okazuje) nie został. Jak z jednej strony nie było zamiarem autorów projektu tworzenie instytucji mającej *podobne przeznaczenie* albo nawet *jaką bądź analogię* z Towarzystwem Rolniczem, tak z drugiej strony działania tego ostatniego bynajmniej doprowadzić nie mogą do rezultatów, jakie zamierza Towarzystwo Zachęty.

Zadaniem Towarzystwa Rolniczego jest rozwój krajowego rolnictwa i pomyślność klas rolniczych kraju naszego. Celem zamierzonej instytucji jest wcielenie Żydów do masy narodu pod względem społecznym i ekonomicznym, tak aby krom różnicy wiary żadna inna między tą klasą, a całą ludnością nie istniała.

Za środki do osiągnięcia tego ważnego celu uważamy zniesienie cech wyróżniających klasę tę pod względem zwyczajów, stroju, mowy i zajęcia, zachęcanie do zajmowania się rolą, rękodzielami, rzemiosłami, sztuką lub nauką; działanie moralne przez wydawanie pism z powyższym celem związek mających. Otóż — nie postęp rolnictwa, ale przysposobienie części ludności do oddania się *między innemi* i temu u nas najważniejszemu powołaniu, odwodzenie Żydów od wyłącznego zajmowania się handlem, a skierowanie ich ku innym, pożytecznym i wszechstronnym zajęciom jest zadaniem projektowanego Towarzystwa Zachęty. Towarzystwo Rolnicze ma zadanie wieczyste trwałe, zamierzona instytucja — przechodnie tylko. Towarzystwo składa się z rolników, projektowana instytucja usiłować będzie część Żydów na rolników wykierować, tak że kiedy zadanie jej co do tej części ludności się skończy — zadanie Towarzystwa Rolniczego co do niej dopiero się zacznie. To bowiem, że Towarzystwo Rolnicze otwarło wrota swe dla mieszkańców wszelkich

wyznań, a zatem i dla Żydów, nie usuwa koniecznej potrzeby zachęcania, a więcej jeszcze przysposobiania ich, aby do korzystania z tego dobrodziejstwa byli zdolni. List Pana Dobrodzieja wyraża “ze Żydzi mogą być członkami Towarzystwa Rolniczego”, ale zaraz dodaje: “byle by z korzyścią dla rolnictwa krajowego w pracach jego udział *mieć chcieli*”.

Otóż o to idzie w zamierzonej instytucji, aby *udział w pracy rolniczej mieć chcieli* i z korzyścią dla rolnictwa *mieć mogli*. Skoro ten cel będzie dopięty, dopiero wtedy dobrodziejstwo ustawy Towarzystwa Rolniczego zastosowanie znaleźć by mogło. O ile wielką jest potrzeba tej zachęty do rolnictwa, to najlepiej okazuje cyfra, że ludność żydowska, stanowiąca blisko 1/8 część ludności kraju — zaledwie przez kilku członków reprezentowaną jest w gronie Towarzystwa Rolniczego. Ta cyfra wymownie przemawia za potrzebą rozbudzenia w tej klasie ludności owej chęci do rolnictwa i dowodzi, że samo otwarcie Żydom wstępu do Towarzystwa Rolniczego nie jest pod tym względem dostatecznym, że to dobrodziejstwo potrzebuje jakiegoś uzupełnienia, i to właśnie uzupełnienie jest jednym z celów zamierzonej instytucji. Tyle co do zamiarów, które skutkiem zapewne niedokładnej redakcyi projektu w liście Pana Dobrodzieja niewłaściwie zwichnięte zostały.

Ala jeżeli nam przykro, żeśmy nie byli szczęśliwi w oddaniu myśli naszej w projekcie, to z nierównie boleśniejszym wrażeniem dopatrzyliśmy się w uwagach w liście Pana Dobrodzieja jakichciś przypisywanych nam dążeń kastowego egoizmu, jakiegoś zamiaru ogarnięcia wpływu nad ludnością chrześcijańską, jakichciś pretensyi, aby ta ludność garnęła się do nas, nad naszym dobrem panowała i potrzeby swoje do naszych wyłącznych potrzeb stosowała. Nad nieszczęśliwą kwestią żydowską niewypowiedziana ciąży się zdaje fatalność! Wszystkie usiłowania ludzi dobrej woli i dobrej wiary, chęć służenia ogólnej sprawie, najczystsze myśli — zamiast znaleźć już nie mówię pokłask i współczucie, ale choćby trochę uznania, choćby wreszcie obojętność — napotykają podejrzliwe i nieprzyjazne usposobienie. A usposobienie w liście Pańskim objawione jest jeszcze tem dotkliwsze, że wypowiedziane bez namietności, w sposób poważny i jakoby dobro całego kraju na względzie mający.

I w czemże projekt nasz otworzył źródło do tych podejrzeń? Oto w samej organizacji Komitetu i w programie przewidzianego przekształcenia instytucji. W tym względzie kilka uwag przedstawić sobie pozwolę. Autorowie projektu — sami Żydzi — znając najlepiej ujemne strony tej ludności, czuli to dobrze, że aby uniknąć nieufności w masie ciemnej i zabobonnej, widzącej zawsze w elemencie chrześcijańskim dążność prozelityzmu, aby zatem skutecznie wpływać na Żydów — trzeba być koniecznie Żydem, trzeba być obeznanym z ich wyobrażeniami i zwyczajami, pojmować środki, któremi posługiwać się można, a których znowu unikać wypada. Praktyczne działanie, oparte na dokładnej znajomości materiału, z którym się ma do czynienia, wydać jedynie może pożądane owoce. Z tego stanowiska zapatrząc się, autorowie projektu początkowo zamierzali, aby w skład tej instytucji sami tylko wchodził Żydzi, aby część ich, która już wyszła z tej brudnej i ciemnej masy, działała na resztę, upożyteczniła ich pracę, skierowała ją do ogólnych tendencji i potrzeb kraju. Myślał tedy było pierwiastkową, abyśmy sami pracowali nad przerobieniem tej klasy w tym celu, żeby przyspieszyć zlanie jej w jedną całość z resztą ludności kraju, którego losy od tylu wieków już dzieli. Ale przy dyskusji nad projektem rzucono uwagę, czyli obok dzisiejszych w kwestii tej wyobrażeń i usposobień nie posądzą nas o jakieś wyłączne działanie dla jakichś ukrytych celów w interesie samych Żydów, choćby kosztem ogółu. Uwaga ta spowodowała stypulację wpływu do zamierzonej instytucji wszystkich bez wyjątku mieszkańców kraju czyli działanie, że tak powiem, *przy otwartych drzwiach*. To swoboda wpływu miała stanowić kontrolę czynności tej instytucji, świadczyć i objaśniać kraj o celach, postępie i rezultacie jej działań. Prosiłszy tylko garstkę ludzi wyższych nad czasowe uprzedzenia, aby w widokach tak wydatnie dla dobra kraju przedsięwziętych poświęcić chcieli tej pracy grosz wdowi swego czasu. Jednocześnie chcąc dać poznać najwyraźniej, że zadanie projektowanego

Towarzystwa jest *bezwzględnie* przechodnie i że ostateczną jego dążnością jest takie przeobrażenie ludności żydowskiej, by ona bez śladu w masę narodu wsiąknąć mogła — zamieściliśmy w projekcie artykuł 54 tak dziwnie przez Pana Dobrodzieja atakowany. Chociaż nie mamy nadziei, by lat 30 osiągnięcia tego celu wystarczyć mogło, chcieliśmy już po takim przeciągu czasu rozwiązać ręce projektowanemu Towarzystwu, aby od tego czasu mając na pamięci, że misja jego może być już skończoną, przeznaczenie swe *specjalne* zamieniło na *ogólne* i wraz z majątkiem swym przekształciło się na stowarzyszenie na wzór istniejących dziś we Francji "Société d'émouragement". List Pański, rzecz niepojęta, i tu dopatrzył jakiegoś obrachowanego zamiaru ogarnięcia przez Żydów steru nad interesem ogółu. Taki upatrując cel w art. 54 projektu nie raczyłeś Pan zwrócić uwagi na koniec tego artykułu, a mianowicie na wyrazy: "w tym wypadku Komitet proponuje *stosowne* zmiany w Ustawie" — *stosowne*, to jest ścierające ślad jakiegobądź wyłączności, co z ducha całego artykułu koniecznie wypływa. Oto historia i pobudki organizacji, która jeśli nam groziła jaką opozycją, to chyba ze strony ciemnej części Żydów, nigdy przypuszczać zaś nie mogliśmy, że zasłuży na krytykę chrześcijan.

Żałujemy bardzo, że projekt nasz nie miał szczęścia pozyskać uznania Pana Dobrodzieja lub tych osób, których list jego ma być organem. Żałujemy tem więcej, że te same pobudki, które Pan przytaczasz ku potępieniu projektu — te same mówię — wedle naszego przekonania najsilniej za wprowadzeniem go w życie przemawiają, a mianowicie, że powtórzę wyrazy z listu Pana Dobrodzieja: "Żydzi powinni interesa swoje godzić i stosować do ogółu mieszkańców. W widokach postępu cywilizacji i dobra ogólnego jest pożądanem, aby ogół Żydów chciał iść za dobrym wielu światlejszych swych wyznawców przykładem i pozbywał się tak zakamieniałych przesądów, które dotąd utrzymując ich jako zabobonne stowarzyszenie kastowe, myślące tylko o sobie, działające tylko dla siebie, nadaje im ciągle piętno obcego żywiołu i sprawia, że lubo są mieszkańcami, jednakże nie stają się obywatelami kraju... Wszystko, co na utrzymanie tego stanu rzeczy wpływa lub do niego się przyczynia, jest zgubnem i szkodliwem dla całego kraju, a tem samem dla Żydów — a przeciwnie dobrym dla kraju, a zatem i dla Żydów być powinno wszystko, co wpływa lub przyczynia się do zmniejszenia lub zatarcia tej wyłączności, jaką Żydzi są otoczeni".

Sam tedy list Pański uznaje (tak jak my to uznajemy) gwałtowną potrzebę reformy Żydów dla ich własnego i całego kraju dobra. Środek ku temu znajdujesz Pan w art. 5 ustawy Towarzystwa Rolniczego. Doświadczenie dwuletnie przy tak wielkim nawet i błogim rozwoju prac Towarzystwa powinno było przekonać, że środek ten, jak to już wyżej wykazać się starałem, do celu, o który tu idzie, wcale nie doprowadza i doprowadzić nie może. Zgodni tedy z listem Pana Dobrodzieja pod względem celu, a sprzeczni z nim pod względem środków, przekonani jesteśmy, że jeżeli Opatrzność dozwoli projekt nasz w życie wprowadzić, jako dobry Obywatel pogodzis się Pan ze stowarzyszeniem, którego dziś tak żarliwym objawiasz się przeciwnikiem. My zaś uważamy sobie za obowiązek z raz obranej drogi nie schodzić i w usiłowaniach naszych nawet tak poważnem zdaniem nie dać się zniechęcić. Jeżeli nie znajdziemy, jak tego nigdy przewidzieć nie mogliśmy, poparcia opinii ludzi postępowych, którzy by winni być wyższymi nad przesady średniowieczne — jeżeli skutkiem tego działania nasze zwichnięte zostaną — wina zaiste nie na nas ciążyć będzie. Pewni jednak, że raz w życie wprowadzone Towarzystwo Zachęty dla Żydów działalnością swoją w duchu czasu sprowadzi korzystne dla siebie usposobienie opinii ogólnej, odwołujemy się od opinii w liście Pańskim objawionej do tej, jaką rezultat naszych usiłowań, da Bóg, w przyszłości na korzyść utworzy.

(podpisano) Mathias Rosen

Warszawa 22 IV 1860

Wielmożny Panie Dobrodzieju!

Na list W. Pana Dobrodzieja z 16 bm. dłużny My jestem odpowiedź. Uwagi moje były czysto prywatne i takimi pozostać muszą, bo Towarzystwo Rolnicze jako instytucja zostająca pod opieką władzy krajowej, o projekcie będącym już przedmiotem rozbioru władzy tylko na żądanie tejże władzy opinię wyrażać by mogło.

Kto *szczerze* rady pragnie, to pragnie jej w tym celu, aby z niej skorzystać, jeżeli trafi do jego przekonania, a zatem żąda jej przed przedstawieniem projektu do sankcji rządowej. Po przedstawieniu projektu *radzić* za późno — nie pozostaje, jak wyczekiwać zatwierdzenia, a w razie zatwierdzenia oczekiwać skutków projektu. Dlatego powtarzam, jak w przeszłym liście: żałuję, że żądanie rady nie było wcześniejszem, bo takie tylko żądanie dając rękojmię szczerości chęci korzystania z dobrej rady mogło należyty przynieść skutek. Dziś więc o projekcie nie można już radzić, ale tylko wynurzać zdania i to indywidualne. Poczutuję sobie wszakże za obowiązek, aby opinie moje nie znajdowały się w sprzeczności z opiniami, jakie by Towarzystwu podług mego przekonania przystawać mogły.

Również ja muszę ubolewać, że w moim liście nie dosyć jasno albo niezupełnie myśli moją odbiłem, skoro nie zostałem należycie zrozumiany. Co do potrzeby dla Żydów reform dla własnego ich dobra i pożytku kraju, czyli co do potrzeby ich ucywilizowania, to jest uobywatelizowania — zamienienia z mieszkańców na obywateli kraju — jesteśmy, jak sam W. Pan Dobrodziej w liście swym wyrażasz się — w zgodzie. Różnimy się tylko, powiadasz W. Pan Dobrodziej, co do środków. Ja dodam, że różnimy się co do sposobu tych środków obmyślenia. Tu jest właśnie nieporozumienie, które mam nadzieję usunie się następującym uzupełnieniem uwag poprzednio Mu przesłanych. Każde zadanie, każda kwestia ma jedno tylko rozwiązanie najtrafniejsze. Otóż wszelkie pojedyncze podawane środki powinny być wpływem i w zgodzie z ogólnie obmyślanym planem, z którego ma płynąć owe najtrafniejsze i jedyne kwestii rozwiązanie, czyli że trzeba przede wszystkim położyć zasady, a do nich środki stosować.

Kwestia uobywatelizowania czyli ucywilizowania Żydów w Polsce obchodząc i żywotnie dotykając tak Żydów, jako i chrześcijan miejscowych, w zasadzie jedynie słuszne, w zastosowaniu jedynie skuteczne znaleźć może załatwienie na drodze wzajemnego, dobrowolnego porozumienia się i szczerego współdziałania stron obu. Dopóki chrześcijanie będą chcieli absolutnie przez siebie obmyślanymi środkami Żydów cywilizować, środki te należytego nie przyniosą skutku. I również, dopóki Żydzi będą chcieli po swojemu tylko się cywilizować — nie przestaną być Żydami (w znaczeniu kasty oddzielnej) i mimo wszelkich wysiłków nie staną się obywatelami kraju, a będą, jak sam W. Pan Dobrodziej w liście swym użyłeś tego wyrażenia, wiecznie tylko ubolewać, że *nad nieszczęsną kwestią żydowską, niewypowiedziana ciąży fatalność*. Potrzeba więc, aby obie strony na tę ogólną godząc się zasadę, z równie dobrą wiarą przystąpiły do rzeczy, a wtedy, gdy zajmą się obmyśleniem środków cywilizacji Żydów, kwestia niewątpliwie znajdzie trafne rozwiązanie. Rezultatem zaś tego pożądanego porozumienia, w moim przekonaniu nigdy być nie mogą i nie będą żadne środki doraźne i wyłączone, bo te wprost chybiają celu, ale będą to środki ogólne albo raczej rozciąganie do Żydów środków ogólnych, do innych mieszkańców kraju stosujących się lub zarówno stosować się powinny. Temu kardynalnemu warunkowi nie odpowiada projekt nowej ustawy i dlatego w zasadzie jest wadliwym. A jeżeliby miał być potwierdzonym, okaże się niewątpliwie i w skutkach również wadliwym, będzie albo wcale bezowocnym albo owocem jego stanie się rezultat wprost celowi przeciwny, to jest większe ustalenie separatyzmu Żydów w kraju. Rzecz bowiem zła lub wadliwa w zasadzie, złą lub wadliwą w skutkach być musi.

Autorowie nowego projektu motywując §28 wyrazami: "aby wzbudzić i zapewnić sobie zaufanie tej części ludności żydowskiej, na którą właśnie działać przychodzi" etc. — nie rozważyli właśnie, że takie jednostronne stronne *wzbudzanie zaufania* nie tylko zamiarom ich nie pomoże, ale znowu wprost przeciwnie oddziaływa na drugą część ludności krajowej i dlatego przeciwko nim samym odwrócić się musi.

W liście moim poprzednim czyniąc zwrot do istniejącego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem, nie powiedziałem bynajmniej, aby żadne już środki do cywilizowania Żydów nie były potrzebne; przywodząc zaś, że instytucja ta programem swoim objęła obmyślanie środków dotyczących dobra całego kraju i otwierając do siebie przystęp wszystkim obywatelom, dozwala tem samem i Żydom pracować nad środkami dźwignięcia swoich współwyznawców. Powiedziałem dalej, jak pożyteczną byłoby rzeczą, aby coraz więcej Żydów obywateli kraju do grona naszego Towarzystwa było przyjmowanych, a powiedziałem to dlatego, że w mojem przekonaniu zaszczytnem ich właśnie zadaniem, a może nawet obowiązkiem będzie obmyślać środki dźwignienia i upożytecznienia dla kraju całej masy Żydów, którą W. Pan Dobrodziej brudną i ciemną w swym liście nazwał. Ci właśnie członkowie Towarzystwa łącząc w sobie podwójny przymiot jako Żydzi — znajomości materyjału, z którym się ma do czynienia, a po wtóre jako uznani przez kraj obywatele — znajomości słuszných wymagań obywatelstwa krajowego — natrafią na środki organicznego i skutecznego kwestii rozwiązania, i zdaje mi się, że rzecz ta prędzej czy później na tej właśnie drodze załatwioną będzie. Z tego wychodząc właśnie stanowiska, w poprzednim liście moim wskazywałem na Towarzystwo Rolnicze, a projektu nowej ustawy, jako chybiającego głównemu celowi: zamienienia Żydów na obywateli kraju — podzielać nie mogłem.

Mam nadzieję, że powyższe wyjaśnienie zdoła trafić do przekonania W. Pana Dobrodzieja, gdyby wszakże w tej mierze przedstawić Mu się miały jakie wątpliwości — takowe usuwać zawsze jestem gotów. Przy licznych jednak moich zajęciach, których zapewne i W. Panu Dobrodziejowi nie brakuje, sędzę, że ustne znoszenie się zobopólnie mogłoby być dogodniejszym.

(podpisano) Władysław Gardiński

4. מ' רחן אל ר' גארבינסקי

Warszawa V 1860

Po przeczytaniu listu Pana Dobrodzieja z dnia 22 kwietnia r.b. zamierzyłem pozostawić go bez odpowiedzi nie dlatego, abym uważał przedmiot korespondencji za należycie listem tym wyczerpany, owszem znalazłem w nim obfity materiał do odparcia jednostronnego ze strony Pana Dobrodzieja zapatrywania się na rzecz przez nas traktowaną, ale dlatego, że podzielał zdanie Jego, iż czas zamknąć nareszcie rozbiór tego przedmiotu, gdy trudno przypuścić, abyśmy się w tym względzie spotkali w jednym punkcie widzenia. Jeżeli od tego pierwszego mego zamiaru pozostawienia listu bez odpowiedzi dziś odstępuję, to ważne do tego skłaniają mnie pobudki.

Oto dowiaduję się, że korespondencja nasza w kopiach drukowanych w obiegu puszczoną została. Przypuszczam naturalnie, że to jej ujawnienie nastąpiło przez osoby dobrej wiary, które zapewne z tą samą dobrą wiarą listem niniejszym uzupełnią swą publikację. Uzupełnienie to uważałem za konieczne, bo czytający poprzednie listy, nie obeznani z faktami, listy takowe uprzedzającymi mógłby przypuszczać, że się Panu Dobrodziejowi narzucił z komunikacją naszego projektu i żądaniem rady; że sobie pozwolił zajmować tym przedmiotem czas, który, wiem, tyle droгим jest dla Niego. Przypuszczanie to uzasadniają ustępy w listach Pana Dobrodzieja, a mianowicie w liście z dnia 10 kwietnia wyrazy: "Komunikując

mi projektowaną, do zatwierdzenia rządu już przedstawioną ustawę, wyraziłeś Pan żądanie udzielenia rady dla tego nowego przedsięwzięcia. Rada dobra należy do obowiązków chrześcijańskich, odmawiać jej nie godzi się”. List z dnia 22 tegoż miesiąca kończysz Pan Dobrodziej temi znowu wyrazami: “Przy licznych jednak moich zajęciach, których zapewne i Panu nie brakuje, sędzę, że ustne znoszenie się zobopólnie mogłoby być dogodniejsze”. Otóż nie chcąc zostawać pod takim przypuszczeniem, jakim ustępy te słusznie miejsce dać by mogły, winieniem przypomnieć Panu Dobrodziejowi, że projekt nasz przysłałem Mu był na własne i wyraźne Pana Dobrodzieja żądanie, dwukrotnie piśmiennie mi objawione. Czyniąc zadosyć takowemu, przy przesyłce projektu upraszałem o udzielenie mi rady. Lecz że rada może być żadaną i udzielaną tylko co do czynu zamierzanego, nie zaś do czynu już dokonanego, jak to sam Pan Dobrodziej słusznie zauważałeś, a więc i moja prośba co do rady nie mogła się odnosić do przeszłości czyli do układu projektu, który już był faktem dokonanym, ale raczej do przyszłości czyli do środków wprowadzenia projektu w życie po uzyskaniu zatwierdzenia rządowego. Prosiłem także o udzielenie mi uwag członków Towarzystwa Rolniczego, dla których to właśnie zażądałeś Pan Dobrodziej egzemplarzy projektu, lecz żadnej z moich próśb nie raczyłeś Pan zadosyć uczynić. Zamiast udzielić uwagi członków Towarzystwa Rolniczego, ograniczyłeś się na zakomunikowaniu mi swojego tylko indywidualnego zapatrywania się na ten przedmiot. Rady znowu pod względem środków wprowadzenia w życie projektu już gotowego udzielić nie mogłeś, skoro uznałeś Pan za właściwe potępić zupełnie samą instytucję, jakoby dla kraju szkodliwą.

Jeżeli więc tej korespondencji kilka chwil poświęcić raczyłeś, toś łaskawie uczynił to z własnego swego popędu, a nie z mojej inicjatywy, ponieważ ani żądanej przeze mnie rady, ani uwag członków Towarzystwa Rolniczego w korespondencji Pana Dobrodzieja nie znalazłem. Nie wdając się już więcej w dyskusję samego przedmiotu naszej korespondencji, widziałem potrzebę uzupełnić ją tym przypomnieniem faktów listy nasze uprzedzających, a które rozjaśniają źródło tego między nami piśmiennego stosunku.

Warszawa III 1860

(podpisano) Mathias Rosen

ב. תקנון “החברה לעדוד היהודים במלכות פולין”.

Archiwum miasta Łodzi i województwa łódzkiego,

Archiwum Ostrowskich i Potockich z Maluszyna, nr II/34 pudło 60.

Tytuł I. *Cel i środki działania Towarzystwa.*

§1. Celem Towarzystwa jest dążenie do skierowania Żydów w Królestwie zamieszkających ku najpożyteczniejszym dla kraju zatrudnieniom.

§2. W tym celu Towarzystwo starać się będzie o:

- a. zebranie statystycznych wiadomości, dotyczących się ludności żydowskiej pod względem moralnym i materialnym,
- b. zachęcanie Żydów do zajmowania się rolnictwem,
- c. kierowanie młodzieży żydowskiej do rzemiosł i rękodzieł, i ułatwianie jej następnego wyzwalania się na czeladników i majstrów;
- d. wspieranie zajmujących się rolnictwem, rzemiosłami lub rękodziełami, pracujących w naukach lub sztukach i wynagradzanie celujących w tym względzie;
- e. zbieranie i wydawanie pism związek z działaniem Towarzystwa mających.

§3. Oprócz działań powyżej wymienionych Towarzystwo używać będzie dla osiągnięcia celu paragrafem 1 zakreślonego wszelkich innych środków przez rząd dozwolonych i z istniejącymi przepisami zgodnych.

Tytuł II. *Skład Towarzystwa.*

§4. Towarzystwo składać się będzie z członków czynnych i honorowych.

§5. Członkami Towarzystwa mogą być wszyscy mieszkańcy kraju bez różnicy stanu i wyznania.

§6. Członkami honorowymi z prawa będą: dyrektor Wydziału Przemysłu w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, pomocnik kuratora Okręgu Naukowego Warszawskiego, gubernatorowie cywilni, prezydent miasta Warszawy i prezes Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem. Zaproszeni być mogą także na członków honorowych mieszkańcy kraju i cudzoziemcy, którzy w działaniach z celem Towarzystwa związek mających szczególnie położyli zasługi.

§7. Aby zostać członkiem czynnym Towarzystwa, należy być przedstawionym przez jednego z członków do składu Towarzystwa należących. Przedstawienie to czynione być winno na piśmie do Komitetu Zarządzającego, który większością najmniej dwóch trzecich głosów względem przyjęcia kandydata wyreknie.

Tytuł III. *Prawa i obowiązki członków.*

§8. Członkowie Towarzystwa obowiązani są płacić corocznie z góry po rubli srebrem 12, działać wedle swojej możności i przykładem swoim w widokach Towarzystwa udzielać Komitetowi żądanych objaśnień, i brać udział w naradach.

§9. Członkowie Towarzystwa mają prawo wybierać na ogólnem zebraniu Komitet Zarządzający, objawiać zdania swoje na naradach, przedstawiać wnioski do Komitetu, wybierać delegacją do przeglądania rachunków i głosować nad kwestiami na zebraniu ogólnem wniesionemi.

§10. Członkowie honorowi Towarzystwa opłaty rocznej wносить nie będą, lubo ze wszystkich praw członkom czynnym służących korzystają.

§11. Każdy członek życzący sobie z Towarzystwa wystąpić, obowiązany jest zawiadomić o tem na piśmie Komitet Towarzystwa w miesiącu kwietniu odpowiedniego roku.

§12. Zwrot składek nigdy miejsca mieć nie może.

§13. Członkowie zalegający w opłacie składki utracają prawa w §9 wyszczególnione, a nie wnoszący opłaty po trzykrotnem wezwaniu ze strony Komitetu wykreśleni zostają z listy członków Towarzystwa. Lista członków wykreślonych dołączoną będzie do sprawozdania rocznego.

§14. Każdy członek czynny Towarzystwa podpisze niniejszą ustawę na dowód, że się do niej stosować obowiązuje.

§15. Zamiast składki rocznej, w §8 wymienionej, wolno przyjętemu do Towarzystwa opłacić jednorazowo z góry rubli srebrem 180, a opłata tej sumy nada mu prawo pozostania dożywotnim członkiem Towarzystwa bez potrzeby opłacania składki.

Tytuł IV. *Fundusze Towarzystwa.*

§16. Fundusze Towarzystwa stanowią: a. opłaty od członków dożywotnich i składki roczne, b. dary i zapisy, których akceptacja wprost i wyłącznie od Komitetu Towarzystwa zależy, c. dochody nieprzewidziane.

§17. Fundusze Towarzystwa dzielą się na żelazny i ruchomy. Fundusz żelazny stanowią: a. opłaty od członków dożywotnich, b. dary i zapisy rubli srebrem 150 przenoszące. Fundusz ruchomy składa się: a. ze składek rocznych, b. z darów i zapisów nie przenoszących sumy rubli srebrem 150, c. z procentów od funduszy żelaznych.

§18. Dochody nieprzewidziane będą wedle uznania Komitetu obracane na fundusz żelazny lub ruchomy.

§19. Towarzystwo ma prawo na ogólnem zebraniu większością 9/10, głosów uchwalić użycie części funduszy stałych na potrzeby bieżące.

§20. Przepisy w §16, 17 i 18 zawarte nie mogą wszakże uwłaczać odmiennem rozporząd-

zeniem ofiarodawcom, gdy takowi wyraźnie przeznaczenie ofiarowanych funduszków oznaczają.

§21. Wpływy funduszu żelazny stanowiące skoro dojdą do wysokości przynajmniej rubli srebrem 75, deponowane będą w Banku Polskim w listach zastawnych.

§22. Za zebraniem w Banku Polskim sumy rubli srebrem 1500 z funduszu żelaznego Komitet ulokuje takową na hipotecę domu w Warszawie, tak aby wypożyczony kapitał mieścił się w pierwszej połowie szacunku przez Dyрекcją Ubezpieczeń przyjętego. Zahipotekowanie nastąpi na imię Towarzystwa pod obowiązkiem odpłacania procentów do rąk członka kasjera za kwitami z księgi sznurowej. Podniesienie kapitału i wykreślenie z hipoteki nastąpi za kwitem osoby przez Komitet upoważnionej.

Tytuł V. *Zarząd Towarzystwa.*

§23. Zarząd Towarzystwa należy do Komitetu, z grona jego w ogólnem zebraniu wybranego.

§24. Komitet wykonywać będzie wszelkie postanowienia Towarzystwa, załatwiać wszelkie czynności, zarządzać wszelkimi funduszami, przedstawiać projekta i budżet — jednym słowem Komitet będzie zupełnym Towarzystwa przedstawicielem i pełnomocnikiem.

§25. Komitet składa się z 14 członków wybieralnych.

§26. Stałym członkiem Komitetu Towarzystwa z urzędu jest dyrektor wydziału Przemysłu w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych.

§27. Tym sposobem z 15 członków złożony Komitet wybiera prostą większością głosów pomiędzy siebie jednego członka wyznania mojżeszowego na prezydującego, który zarazem będzie prezesem Towarzystwa. W razie zebrania się parzystej liczby członków Komitetu do wyboru prezesa, jeden z członków losem wskazany do głosowania należeć nie będzie.

§28. Aby wzbudzić i zapewnić sobie zaufanie tej części ludności żydowskiej, na którą właśnie działać przychodzi — 12 członków Komitetu wybieranych będzie z członków wyznania mojżeszowego.

§29. Prezes Towarzystwa z grona Komitetu wybrany urzędować będzie lat 2 i może być na nowo obieranym. Komitet Towarzystwa co rok w połowie odnawianym być może w sposób w §41 oznaczony.

§30. Posiedzenia Komitetu Towarzystwa odbywać się będą przynajmniej raz na miesiąc. Na żądanie prezesa lub 4 członków Komitetu posiedzenie nadzwyczajne zwołanem będzie.

§31. Komitet ułoży osobny regulamin czynności i postanowi prawidła w przedmiocie rozdziału pracy. Wolno mu będzie do pomocy w czynnościach przybierać członków czynnych Towarzystwa.

§32. Na posiedzenia Komitetu każdy członek osobiście przybyć powinien. Żadne plenipotencje nie są dozwolone. Kto w ciągu roku opuści 5 posiedzeń Komitetu bez dostatecznego usprawiedliwienia się na piśmie, nie może być na rok następny do Komitetu wybrany.

§33. Do ważności postanowień Komitetu potrzebna jest obecność 7 przynajmniej członków. Decyzje wydawane będą prostą większością głosów, a w razie równości zdań przeważa głos prezesa.

§34. Z każdego posiedzenia Komitetu spisany będzie protokół w książce osobnej, na ten cel utrzymywanej.

§35. Komitet Towarzystwa prowadzi korespondencje z władzami i czyni do nich przedstawienia w kwestiach z celem Towarzystwa związek mających.

§36. Komitet utrzymywać będzie sekretarza płatnego, wybranego przez siebie. Sekretarz Komitetu powinien mieć kwalifikacją odpowiednią dla należenia do stowarzyszenia emerytalnego urzędników, w Królestwie ustanowionego.

§37. Komitet z grona swego wybiera członka kasjera Towarzystwa, który odbiera wszelkie wpływy za kwitami sznurowymi i dopełnia wypłat przez Komitet zarządzonych.

§38. Zwyczajne korespondencje Komitetu opatrzone będą podpisami prezesa i sekretarza.

Asynagacie do Banku Polskiego, decyzje skutek hipoteczny mieć mające i wszelkie ważniejsze dokumenta, do prawomocnego działania w imieniu Towarzystwa potrzebne, podpisywane będą przez prezesa, członka kasjera i sekretarza, a nadto opatrzone będą pieczęcią Towarzystwa.

§39. Prezes Towarzystwa ma prawo wyznaczać czasowo zastępcę swego z grona członków Komitetu.

Tytuł VI. *Ogólne zebranie.*

§40. Corocznie, w miesiącu czerwcu Komitet zwoła ogólne zebranie członków Towarzystwa. Zawiadomienie o terminie ogólnego zebrania najmniej na miesiąc przed dniem oznaczonym ogłoszone być winno. Do zawiadomienia tego Komitet załączy sprawozdanie z czynności i użycia funduszy na rok upłyniony, jak niemniej treść projektów, które na ogólnym zebraniu przedstawić zamierza.

§41. Na posiedzenia ogólnego zebrania członkowie przybędą osobiście i żadne plenipotencje miejsca mieć nie mogą.

§42. Na ogólnym zebraniu członkowie Towarzystwa przystępują do wybrania z grona Komitetu sześciu lub w razie przypadającego obioru prezesa siedmiu członków, którzy nadal pozostać mają w jego składzie. Następnie wybiorą drugich 7 członków Komitetu z grona całego Towarzystwa. Członkowie byłego Komitetu mogą być na nowo obrani.

§43. Po wyborze Komitetu Towarzystwo wybierze spośród siebie 5 członków, którzy stanowić będą delegacją do sprawdzania rachunków za rok upłyniony. Członkowie Komitetu nie mogą być członkami delegacji rachunkowej.

§44. Na zebraniu ogólnym przynajmniej 30 członków obecnych być musi, aby postanowienia powzięte ważnymi były. W razie niezebrania się tej liczby członków Komitet ogłosi przez pisma publiczne powtórny termin zebrania. Po tem nowem ogłoszeniu posiedzenia ogólnego zebrania odbędą się bez względu na liczbę członków obecnych.

§45. Wszelkie postanowienia, dla powzięcia których 9/10 głosów ustawą niniejszą jest przepisane, nie będą mogły być przedmiotem decyzji ogólnego zebrania, jeżeli liczba obecnych wynosić nie będzie przynajmniej 2/3 członków w Warszawie zamieszkających, choćby ogólne zebranie miało miejsce wskutek powtórnych ogłoszeń.

§46. Naradom zebrania ogólnego przewodniczy prezes Towarzystwa. Żaden z członków Towarzystwa bez pozwolenia prezesa głosu zabierać nie może. Członkowie odchodzący od przedmiotu przy objawianiu swego zdania mogą być napominani przez prezesa, a gdy napomnienie bezskuteczne się okaże, prezes będzie miał prawo głos mówiącemu odebrać.

§47. Decyzje ogólnego zebrania wydawane będą prostą większością głosów, wyjąwszy wypadki wyraźnie ustawą niniejszą przewidziane.

§48. Każdy z członków Towarzystwa, który będzie w chęci przedstawienia jakiegoś projektu ogólnemu zebraniu, winien najmniej na dni 15 przed terminem zebrania nadesłać projekt ten na piśmie do Komitetu.

§49. Propozycje względem projektu zmiany w ustawie wymagać będą kompletu w §45 oznaczonego, a decyzje w tym względzie tylko większością 9/10 głosów będą mogły być wydawane.

§50. Czas trwania zebrania ogólnego nie może być dłuższy nad dni 6.

Tytuł VII. *Postanowienia ogólne.*

§51. Wszelkie decyzje, tak w Komitecie, jak w ogólnym zebraniu, stanowione będą przez głosowanie tajne.

§52. Raz do roku odbędzie się posiedzenie publiczne Towarzystwa, na którym nagrody i zachęty przez Komitet wyznaczone udzielane będą. O terminie publicznego posiedzenia Komitet przez pisma publiczne zawiadomi.

§53. Wszelkie rozprawy i korespondencje prowadzone być muszą w języku polskim.

§54. Po 30 latach istnienia Towarzystwa zebranie ogólne członków będzie miało prawo w komplecie paragrafem 45 oznaczonym, większością przynajmniej 9/10 głosów uchwalić, że Towarzystwo Zachęty dla Żydów zamienia się w Towarzystwo Zachęty dla mieszkańców kraju bez różnicy wyznania. W tym wypadku Komitet proponuje stosowne zmiany w ustawie.

§55. W razie rozwiązania Towarzystwa majątek jego użyty będzie na stypendia dla biednych wyznania mojżeszowego, do szkół publicznych krajowych uczęszczających.

Tytuł VIII. *Przywileje.*

§56. Wszelkie bez wyjątku korespondencje Towarzystwa, wszelkie podania Towarzystwa do władz zanoszone, wszelkie kwity i asygnacje przez Towarzystwo wydawane, wreszcie akta na korzyść Towarzystwa urzędownie i prywatnie zeznawane i umowy z Towarzystwem zawierane — wolne będą od użycia papieru stemplowego zwyczajnego i szacunkowego. Towarzystwo w sprawach, jakie by prowadzić potrzebowało, wolne będzie od opłaty wpisów i użycia stempli. Od darów i zapisów na korzyść Towarzystwa nastąpionych stempel kolektoralny nie będzie pobieranym.

§57. Korespondencja pod adresem Komitetu Towarzystwa, jako i korespondencje pieczęcią Towarzystwa opatrzone — wolne będą od opłaty pocztowej.

§58. Fundusze w listach zastawnych przez Towarzystwo w Banku Polskim deponowane wolne będą od opłaty przez Bank od takich funduszy pobieranej.

Artykuł przechodni.

§59. Towarzystwo zawiąże się w sposób następujący. Po uzyskaniu pozwolenia rządu osoby podpisane na prośbie, przy której niniejsza ustawa dołączoną była, zbiorą najmniej 50 członków, którzy wraz z członkami honorowymi, w §6 wymienionymi, stanowić będą pierwsze ogólne zebranie członków Towarzystwa. Zebranie to natychmiast przystąpi do wyboru Komitetu Towarzystwa na rok jeden. Komitet obierze z swego grona prezesa, który urzędować będzie pierwsze lat dwa.

ג. חזור מאת "החברה החקלאית במלכות פולין" אל החברים הקורספונדנטים.^a

Archiwum miasta Łodzi i województwa łódzkiego, Archiwum Ostrowskich i Potockich z Maluszyna, nr II/34, pudło 60.

Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskiem do Szanownego Członka Korespondenta Okręgu

W Warszawie, dn. 27 marca 1861 r. Nr-o 1001.

Obok tyle ważnej, naglącej i kraj żywo obchodzącej kwestii włościańskiej, której rychłe, a zadawalniające załatwienie uważamy za kardynalny warunek przyszłego rozwoju sił naszych narodowych, na drugim zaraz planie stawiamy kwestię żydowską. Kwestia ta szersza jeszcze, jak pierwsza, przedstawia pole do wszechstronnych badań. Rozwiązanie jej o tyle też więcej musi przedstawiać trudności, że mamy do czynienia z żywiołem obcym co do pochodzenia i religii, a nadto z wiekowymi nawyknięciami, z wzajemnymi przesądami i uprzedzeniami. Gruntowne rozwiązanie kwestii żydowskiej musi też pozostać zadaniem rozlicznych badań oraz krajowego prawodawstwa przy współdziałaniu zdrowej, a oświeconej opinii.

Ostatnie wypadki warszawskie silnie jednak uwydatniły ten znaczący i pocieszający fakt, że opinia publiczna znakomicie jest już wykształconą pod względem tolerancji religijnej i wzajemnego pocucia pożytku i konieczności zjednoczenia się ludu Izraelskiego z nami w jedną, harmonijną, społeczną i narodową całość. Czynny i żywy udział, jaki Żydzi przyjęli w obchodzie żałoby narodowej, podpisanie adresu przez nadrabina w imieniu swych współwyznawców, znany jego okólnik do rabinów tego kraju, równie jak i załączający się protokół Zgromadzenia Kupieckiego w Warszawie z dnia 17 bieżącego miesiąca i roku^b, za którym

to przykładem poszły i cechy warszawskich rzemieślników — niezaprzeczonym są tego dowodem.

Wobec tak ważnych i wymownych objawów wspólnych życzeń i dążeń Towarzystwo Rolnicze uznając całą ich dla postępu sprawy narodowej donośność, uważa za swój obowiązek ze swej strony także przyczynić się, o ile to w jego jest mocy, do przygotowania dróg do rozwiązania kwestii żydowskiej wiodących. Nie mogąc jednak przesądzać obecnego stanowiska prawnego Żydów i pozostając też tylko na gruncie ogólnych, zdrowych ekonomicznych i społecznych pojęć — Komitet uprasza Szanownego Korespondenta, abyś raczył w okręgu swoim rozpowszechniać i popularyzować następujące zasady i rady.

1-0. Że wszelkimi sposobami należy wpajać w ogół to przekonanie, że w układzie społecznym wszelkie z nietolerancji lub fanatyzmu płynące przesady, uprzedzenia i niechęci są nieprzełamaną zaporą dla normalnego rozwoju sił narodowych, tak pod względem socjalnym i ekonomicznym, jak i pod względem politycznym. Usunięcie zaś jak najspieszniejsze tej zapory przez zastosowanie miłości bliźniego nie tylko do chrześcijan, ale i do Żydów, stawia dopiero społeczeństwo w stanie prawdziwej i naturalnej harmonii, która jest pierwszym tego rozwoju warunkiem.

2-0. Że w miarę wytwarzania się tej harmonii należy dążyć do praktycznego rozwiązania kwestii żydowskiej przez pogodzenie i zsolidaryzowanie interesów ludności żydowskiej z ogólnym interesem kraju.

3-0. Dla osiągnięcia tego celu należy ułatwiać Żydom przystęp do wszelkich takich zatrudnień i procedurów, które by były zdolne zrobić z nich czynnych, pracowitych, a tem samem produkujących członków naszego społeczeństwa, a odwieść ich od tej wyłączności w zatrudnieniach handlowych, które już im samym nie są zdolne zapewnić dostatecznego utrzymania się.

4-0. Że jednym ze środków do tego celu wiodących jest niewątpliwie zachęcanie ich wszelkimi sposobami do pracy około roli, już to przez oddawanie na czynsz Żydom, którzy by gospodarstwo rolne za wyłączny swój zawód obrać sobie chcieli, takich przestrzeni folwarcznych, które z natury swojej kwalifikują się do wytworzenia małych gospodarstw, a które dla wolnej otwarte są konkurencji, już to przez przyjmowanie stosownie wykwalifikowanej młodzieży żydowskiej na praktyki gospodarskie; już to wreszcie przez zachęcanie żydowskich wyrobników do najmów gospodarskich i pewną wyrozumiałość na mniej zręczne w początkach wykonywanie mało im znanych robót rolniczych. Ponieważ dotąd jednak mała jest liczba Żydów usposobionych do zajęć rolniczych...”

5-0. Że przeto — jeżeli za staraniem ludności żydowskiej utworzone będą zakłady przeznaczone dla usposobienia Żydów w rolniczym zawodzie, Towarzystwa Rolniczego i jego członków pojedynczych obowiązkiem będzie dopomóc do pokierowania tych zakładów w sposób najrychlej skutek upewnić mogący.

6-0. Że Towarzystwo Rolnicze nie może mieć na celu ani zachęcać kraju do nadawania Żydom jakichkolwiek wyłącznych przywilejów z upośledzeniem innych, równe kwalifikacje mających mieszkańców, ani też do oddawania im gruntów jako nowy przedmiot handlu i spekulacji — ale, że jednak gorącym jest Towarzystwa życzeniem obok rozpowszechniania w zastosowaniu swem prawdziwie chrześcijańskiej idei tolerancji zachęcić starozakonnych do pracy około roli, a tem samem utorować im drogę do prawa nabywania ziemi na własność. Utorowanie drogi do tego prawa, będącego niewątpliwie najgłówniejszą cechą równouprawnienia, którego Żydzi tak gorąco dla siebie pragną, powinno wpoić w nich to przekonanie, że kraj nasz nie jest przeciwny przypuszczeniu ich do pełni praw obywatelstwa krajowego, którego uznanie jednak zdobywa się tylko pracą, zasługą, i poświęceniem dla dobra kraju.

Prezes Andrzej Zamoyski

Członek sekretarz Władysław Garbiński